

प्रकरण ४

मध्ययुगीन दक्षिण

चोल काळातील प्रशासकीय व्यवस्था

येथे सापडलेले विविध शिलालेख चोल काळातील प्रशासकीय व्यवस्थेवर प्रकाश टाकतात. या नोंदींमध्ये वर्णन केलेल्या प्रशासनाचे स्वरूप. त्यामुळे अभ्यासकांमध्ये वैचारिक वाद निर्माण झाले आहेत. या वादांचे केंद्र चोल राज्य हे केंद्रीकृत की विकेंद्रित राज्य याभोवती आहे. राज्य? चोल राजवटीत राजाच्या दैवी उत्पत्तीच्या सिद्धांताचे पालन होते का? हे अद्वितीय व्यावहारिक रूप स्पष्ट करते? हा वाद धर्मकेंद्रित आणि लष्करी राज्यांचे स्वरूपही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. चोल काळातील स्थानिक स्वराज्याचा विचार करून काही विद्वानांनी त्याला खंडित राज्याचा दर्जाही दिला आहे. एकूणच, चोल प्रशासनाच्या स्वरूपामध्ये व्यापक फरक आहेत. या मतभेदांवर कोणताही ठोस निर्णय घेण्यापूर्वी चोलांना प्रशासकीय व्यवस्थेची उतरंड स्पष्टपणे पाहणे आवश्यक वाटले.

केंद्रीय प्रशासन:

चोल काळात संपूर्ण प्रशासन मध्य, प्रांतीय आणि स्थानिक असे विभागले गेले. केंद्र सरकारचा सर्वोच्च अधिकारी राजा होता. ते कार्यकारी, न्यायपालिका आणि विधिमंडळाचे प्रमुख होते. त्याच्याकडे अफाट अधिकार असले तरी ते निरंकुश नव्हते. हे ज्ञात आहे की मंत्रिमंडळ आणि इतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे राजाच्या कृतींवर नैतिक नियंत्रण होते. चोल काळात, राजवटीत देवत्वाची सुविचारित स्थापना दिसून येते. या काळातील अनेक राजे-राण्यांचे पुतळे मंदिरांमध्ये स्थापित केलेले दिसतात. चोल काळात राजसत्तेची प्रतिष्ठा खूप जास्त होती. जनतेनेही या प्रतिष्ठेची देवासारखी पूजा केली. स्वतः राजाही या प्रतिष्ठेला अनुसरून जड पदव्या स्वीकारत असे.

या काळात राजसत्ता वंशपरंपरागत होती. येथे ज्येष्ठतेच्या आधारे वारस देण्याची प्रथा होती. तथापि, काहीवेळा राजा कनिष्ठ पुत्राला उत्तराधिकारी म्हणून नियुक्त करायचा. राजाच्या कारकिर्दीत क्राउन प्रिन्सची निवड होते. क्राउन प्रिन्सला प्रशासकीय अनुभव देण्यासाठी, ते थेट प्रशासनात सामील होते. जनकल्याणासाठी राजाने वेळोवेळी वैयक्तिक भेटीही दिल्या. चोल शासकाला प्रशासकीय कामात मदत करणेसाठी युवराज व्यतिरिक्त मंत्र्यांचा एक गट होता. मात्र, ती मंत्रिपरिषद मानली जाऊ शकत नाही किंवा त्यात सामूहिक जबाबदारीची भावनाही शोधता येत नाही. प्रशासकीय कामकाज सुरळीतपणे चालवण्यासाठी अधिकाऱ्यांचा मोठा वर्ग होता. या अधिकाऱ्यांची दोन वर्गवारी करण्यात आली; उच्च वर्ग आणि निम्न वर्ग. उच्च श्रेणीतील अधिकाऱ्यांना 'पेरुदनम' आणि खालच्या श्रेणीतील अधिकाऱ्यांना 'सेरुदनम' असे म्हणतात. या काळात लष्करी आणि नागरी अधिकाऱ्यांमध्ये नंदा नव्हती. नोकरशाहीमध्ये वंशपरंपरागत घटकही ओळखले जात होते. चोल शिलालेखांमध्ये पेरुदनम आणि सेरुदनम व्यतिरिक्त 'उदनकुट्टम' नावाच्या विशेष अधिकाऱ्याचा उल्लेख आहे. तो बहुधा राजाच्या खाजगी सचिवाच्या दर्जाचा अधिकारी असावा अशी माहिती आहे. तो नेहमी राजाकडे राहिला आणि त्याचे आदेश प्रसारित केले. राजा आणि नियमित कर्मचारी यांच्यात समन्वयाचे कामही या अधिकाऱ्याने केले.

रोख पगाराच्या बदल्यात राज्य अधिकाऱ्यांना जमिनीचा मोबदला देण्याची प्रथा होती, याला 'जीविता' असे म्हणतात. विविध नोंदीही अधिकाऱ्यांच्या कार्यपद्धतीवर प्रकाश टाकतात. सम्राटाने निर्णय घेतल्यानंतर आणि तो लोकांसमोर आणण्यापूर्वी, ओलाई नावाचा अधिकारी हे आदेश तयार करायचा आणि 'ओलायतायगम' नावाच्या अधिकाऱ्याने त्याची तपासणी केली. त्यानंतर या आदेशांची कायमस्वरूपी नोंदवहीत नोंद करून संबंधित विभागांना पाठविण्यात आली. (ii) न्याय प्रशासन: राजा हा न्याय व्यवस्थेचा सर्वोच्च अधिकार होता. राजाला मदत करण्यासाठी स्वतः खालच्या स्तरावर पण प्रांतीय आणि ग्रामीण न्यायालयांची व्यवस्था होती. ग्रामीण न्यायालय पंचायतींच्या अधिपत्याखाली होते. दंड आणि सक्तीची मजुरी ही दोन्ही शिक्षा म्हणून घेतली जाऊ शकते. देशद्रोहासह इतर फाशीच्या गुन्ह्यांसाठी फाशीची तरतूद होती. चोल शासकांनी शाही व्यवस्थेला अनुकूल असे एक मोठे, सुसंघटित आणि कायमस्वरूपी सैन्य नेमले होते. सैनिकांना वेगवेगळ्या छावण्यांमध्ये ठेवले जात होते ज्यांना 'कदगम' किंवा 'पांडैवेदू'

म्हणतात. लष्करी प्रशिक्षणाचीही तरतूद होती. बादशहाच्या वैयक्तिक अंगरक्षकांची फौज यापासून वेगळी होती. या सैन्याला 'वेदकार' म्हणत. लष्करी व्यवस्थेत महादंडनायक, सेनापती, नायक अशी पदानुक्रमे ओळखली जात होती. (iii) कर प्रशासन चोल शासकांचे कर प्रशासनही व्यवस्थित होते. एकूण कृषी उत्पादनापैकी एकतृतीयांश हिस्सा धान्याच्या स्वरूपात जमीन महसूल म्हणून गोळा केला जात असल्याचे नोंदीवरून ज्ञात आहे. त्याला कदमाई म्हणत. कधी-कधी जमीन महसूलाच्या बदल्यातही काम घेता येत असे. जसे मंदिर किंवा इतर ठिकाणी सेवा कार्य. याशिवाय, वेळोवेळी शेतजमिनीच्या प्रकारांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले आणि जमीन महसूल पुन्हा निश्चित करण्यात आला. चोल प्रशासनात जमीन मालकीचे दोन प्रकार होते. पहिला समुदाय आणि दुसरा वैयक्तिक. सामुदायिक मालकी अंतर्गत, संपर्क समुदायाद्वारे जमिनीवर संयुक्त नियंत्रण होते. जमीन महसूलाव्यतिरिक्त, राज्याला सीमाशुल्क, रस्ते वाहतूक आणि विविध व्यवसाय आणि उद्योगांवर लादलेल्या करांमधूनही पुरेसे उत्पन्न मिळाले. खाणी आणि वन उत्पादनांसोबतच राज्याला मीठ करातूनही उत्पन्न मिळाले. प्रशासनातील सरंजामदार घटक उपस्थित राहिल्यामुळे शेतकरी व सर्वसामान्य जनता नक्कीच येईल जास्त कर भरावा लागेल.

साम्राज्य प्रांतांमध्ये विभागले गेले होते, जे विभाग किंवा मंडलांमध्ये आयोजित केले गेले होते. हा पुरस्कार सहसा राजघराण्यातील व्यक्तीलाच दिला जात असे. मात्र, या पदावर काही वेळा वरिष्ठ अधिकारी व पराभूत सरदारांची नियुक्ती करण्यात आली. महालमच्या प्रशासकाचे स्वतंत्र न्यायालय व न्यायालय होते. साम्राज्यात बहुधा ७ किंवा ८ विभाग कार्यरत होते. विभागीय अधिकाऱ्यांना अधिक अधिकार असल्याने. त्यामुळे त्यांच्या हालचालींवर नजर ठेवण्यासाठी राजाने एक वेगळा अधिकारी नेमला होता. असे असूनही हळूहळू मंडलमचे व्हाईसरॉय वंशपरंपरागत होत गेले. यामुळे चोल राज्याच्या एकतेला आणि अखंडतेला मोठा धक्का बसला.

मंडलम कोट्टम किंवा वलनाडूमध्ये विभागले गेले. हे बहुधा आधुनिक आयुक्तालयांच्या स्तराचे असेल. बालनाडू नाडूमध्ये विभागले गेले. नाडूमध्ये एक वेगळी प्रशासकीय सभा होती तिला नादवार असे म्हणतात. नाणारमध्ये गाव आणि शहरांतील प्रबुद्ध प्रतिनिधी सहभागी झाले होते. नाणारचे मुख्य काम जमीन महसूल व्यवस्थापित करणे हे होते. नडू आणि त्यांच्या सभासद नहार यांना जमीन महसूल गोळा करणे आणि सूट देण्याबाबत काही विशेष अधिकार होते. उदाहरणार्थ, नाहर कोणत्याही संस्थेला किंवा व्यक्तीला जमीन महसूलात सूट देऊ शकतो. नाडू स्वतःच्या नावाने देणगी देऊ शकत होता आणि निधी मिळवू शकतो. नृत्तर जमिनीचे वर्गीकरण करू शकत होता आणि त्यानुसार महसूलाचे मूल्यांकन करू शकत होता. कधी कधी मंदिरांच्या प्रशासनाची जबाबदारीही सोपवली जाऊ शकते. कुलोदुंगा I च्या कारकिर्दीच्या 10 व्या वर्षातील एका घटनेद्वारे अंतिम अधिकाराची पुष्टी केली जाते. असे म्हटले जाते की, यावर्षी पुरमलैनाडूचे नृत्तर तिर्थमलाई मंदिराची व्यवस्था पाहण्यासाठी आले होते.

यासाठी पुरोहिताची नियुक्ती करण्यात आली होती. चोल काळात प्रशासनाचे सर्वात लहान युनिट मौन होते. तथापि, ग्रामीण एककापूर्वी, 'कुछ' नावाचे दुसरे वेगळे युनिट होते, जे काही गावे मिळून बनलेले होते. यामध्ये राज्याचा कमीत कमी हस्तक्षेप होता. चोलांच्या स्थानिक स्वराज्यात उल्लार, सुभा, महासभा, नादवार आणि द्वार या संस्थांना विशेष महत्त्व होते. अशाप्रकारे, चोल काळात ग्रामीण स्वायत्तता स्वतःच एक वेगळी प्रशासकीय एकक होती.

चोलांच्या अंतर्गत स्थानिक स्वराज्य

चोल राजवटीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास हे मध्ययुगीन भारताचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते. राज्याने थेट ताब्यात घेतल्याचे दिसत नाही. यांच्याकडे या ग्रामीण भागाच्या प्रशासनाची जबाबदारी देण्यात आली होती. तथापि, भारताच्या प्रशासकीय व्यवस्थेत ग्रामीण स्वायत्तता 8व्या-9व्या शतकात पांड्य आणि पल्लवांच्या काळात सुरू झाली. त्याचा कळस गोल काळात दिसून येतो. अशा प्रकारे, चोल काळात ग्रामीण स्वायत्त संस्थांची निर्मिती ही परंपरा आणि लोकांच्या पाठिंब्याचा परिणाम असल्याचे दिसून येते. चोल काळातील ग्रामीण स्वशासनाची विशिष्ट माहिती उत्तरमेशरच्या दोन शिलालेखांवरून मिळते जी अनुक्रमे ९१९ आणि ९२९ मध्ये कोरलेली होती.

चोल काळात ग्रामीण स्वायत्ततेचे वैशिष्ट्य होते की विविध ग्रामीण संमेलनांव्यतिरिक्त, विविध धार्मिक आणि आर्थिक हितसंबंधांसाठी स्वतंत्र संघटना देखील स्थापन करण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, 'वलंजियार' आणि 'नानादेशी'

सारखे आर्थिक गट तयार केले गेले, तर मंदिरांच्या देखरेखीसाठी मूळ पेरूवियारसारखे धार्मिक हितसंबंधही स्थापन केले गेले. अशा गटांच्या सदस्यांना ग्रामीण सभेचे सदस्य देखील बनवता येईल.

चोल काळात स्थानिक स्वराज्यात ग्रामसंस्थांची विशेष भूमिका होती. चोल काळातील शिलालेखातील गावांमध्ये साधारणपणे तीन प्रकारच्या संस्थांचा उल्लेख आढळतो - (1) दार (2) सुभा (3) नागुराम. या संस्थांमध्ये खालच्या स्तरावरची सत्ता होती. सर्व ब्राह्मणेतर व सामान्य गावांमध्ये ऊर नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली. दोन वेगळ्या गावांमध्ये (मंगलम) ब्राह्मणांनी सांभा नावाची संस्था स्थापन केली. ज्या गावात पूर्वीपासून उर अस्तित्वात असेल आणि ते ब्राह्मणांना दान केले असेल, तर तेथे तार आणि सभा या दोन्हीची स्थापना होते. अशा खेड्यांमध्ये सामान्य रहिवासी 'ऊर' खाली जमायचे आणि ब्राह्मण 'सभे'खाली जमायचे. कधीकधी एकाच गावात दोन 'उर्स' असत. उदाहरणार्थ, सातमंगलम गावात दोन उर कार्यरत होते, असा उल्लेख नोंदींमध्ये आहे. यातील पहिला हिंदू देवदान भागातील रहिवासी आणि दुसरा जैन पल्लीचंदम लोकांचा आहे. याशिवाय उरत्तुकुरम आणि अमनकुडी या गावात प्रत्येकी दोन उर कार्यरत असल्याचा उल्लेख आहे. व्यापारीबहुल गावांमध्ये नागराम नावाची संस्था स्थापन झाली. नोंदींमध्ये उरच्या निर्मितीशी संबंधित माहितीचा अभाव आहे. बहुधा गावात राहणारा प्रत्येक पुरुष सदस्य उरचा सभासद होता आणि उरच्या कामकाजात भाग घेत असे. उर पेक्षा सभेच्या स्थापनेबाबत अधिक स्पष्ट आहे. सभेच्या कामकाजाची माहिती काही निषाद, हर हा हा यांना पाठवली होती, ज्यांची कार्यकारिणीही उपलब्ध नाही. होय, हे निश्चितपणे ज्ञात आहे की बहुतेक माहिती विविध प्रकारच्या समित्या (बरियाम) आणि विधानसभा (वरियार) द्वारे आयोजित केली गेली होती. विशिष्ट उद्देश पूर्ण करण्यासाठी सभेच्या सदस्यांनी समित्या स्थापन केल्या होत्या, उदाहरणार्थ, देवयान मंदिरांना देण्यात आले होते. यासाठी विशेष समिती स्थापन करण्यात आली होती. यासाठी 'तोडुवरियम' स्थापन करण्यात आले आणि अत्ताशय यांच्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी 'एरिवरियम' नावाची समिती स्थापन करण्यात आली. त्याचप्रमाणे सोन्यासंबंधी समिती (पोन परियम) आणि वार्षिक समिती 'संवत्सरा वरियम' स्थापन करण्यात आली. वेगवेगळ्या सभेचे नियम व सदस्य संख्येत तफावत असल्याचे नोंदींवरून कळते. तथापि, परंतक I च्या 9 व्या राज्यशासन वर्षात, उत्तरमेरूर विधानसभेने ठराव संमत केला. कार्यकारिणीच्या सदस्यांसाठी नियम निश्चित करण्यात आले असून त्याअंतर्गत पाच सदस्यांची नियुक्ती करण्यात येणार होती. असा प्रस्ताव शासकीय अधिकाऱ्यांच्या उपस्थितीत घेण्यात आला. गावातील 13 वार्ड आणि 12 गल्ल्या (सेरी) यांना समितीमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व देणे हा अशा प्रस्तावाचा मुख्य उद्देश होता.

विधानसभेच्या विविध समित्यांच्या सदस्यांसाठी निवडणुकीसाठी काही पात्रता आणि आवश्यकता विहित करण्यात आल्या होत्या. उदाहरणार्थ, या समित्यांच्या निवडणुकीसाठी खालील पात्रतेचे निकष होते.

- त्यांचे वय ३० वर्षांपेक्षा जास्त परंतु ७० वर्षांपेक्षा कमी असावे
- त्यांच्याकडे किमान दीड एकर जमीन असावी
- स्वतःच्या जमिनीवर घर असावे
- वैदिक मंत्रांचे जाणकार व्हा.

पात्रतेप्रमाणेच अपात्रताही ठरवण्यात आली. थरथर कापण्यासाठी-

- तो 3 वर्षे समितीचा सदस्य असावा.
- तुम्ही तुमचे उत्पन्न आणि खर्चाचे तपशील बरोबर सादर केले नसतील.
- तो चोरीच्या गुन्ह्यात पकडला गेला आहे.
- तो इतर प्रकारच्या पापांमध्ये गुंततो.

गावातील देवळात सभा बोलावल्या जात. तो ब्रह्म स्थान नावाच्या नियुक्त ठिकाणी गेला. सभेपूर्वी ढोल वाजवून सभासद जमा करण्यात आले. लॉटरी पद्धतीने समिती सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली. वेळोवेळी, समितीच्या तारक समित्यांच्या सदस्यांच्या निवडीसाठी, राजराज प्रथम यांनी नवीन जारी केले होते. अकरा वर्षांपूर्वी जारी केलेल्या दोन नोंदींवरून हे स्पष्ट होते की केवळ ब्राह्मण विद्वानांनीच सभेचा प्रस्ताव तयार केला होता आणि फक्त आदि

म्हणजे आपण झोपू शकतो. समितीचा सदस्य असू शकतो किंवा समितीचा सदस्य होऊ शकतो. दया हे समितीचे उपनेते होते. शाही आज्ञेचे उल्लंघन केल्याबद्दल जशी शिक्षेची तरतूद केली जाऊ शकते तशीच केसांसाठी शिक्षेची तरतूद असा विधानसभेचा प्रस्ताव होता. सभेची मुख्य कार्ये पुढीलप्रमाणे होती - उदाहरणार्थ, सार्वजनिक जमिनीची मालकी निश्चित करणे, वैयक्तिक जमिनीवरील न्यायिक हक्क निश्चित करणे, वनजमिनीचे लागवडीयोग्य जमिनीत रूपांतर करणे, गावातील जमिनीचे उत्पादन आणि त्यावरील महसुलाचे मूल्यांकन करणे, मोबदला न मिळाल्याचे मूल्यांकन करणे. कर. जमिनीचा लिलाव, जमीन आणि सिंचनाशी संबंधित वाद. निर्णय घेणे इ.

सर्वसाधारणपणे आर्थिक आणि प्रशासकीय बाबतीत राज्याचे सर्व अधिकार सभेला होते. त्याच्याकडे सामूहिक मालमत्ता होती जी ती सार्वजनिक हितासाठी विकू किंवा गहाण ठेवू शकते. ग्रामसभेच्या माध्यमातूनच शासनाला वार्षिक कर भरला जात होता. ग्रामसभेची स्वतःची बैठक होती, ज्यामध्ये ती रोख रक्कम, जमीन आणि धान्य या स्वरूपात ठेवी घेत असे आणि व्याजाच्या स्वरूपात संबंधित व्यक्तीला परत करू शकत असे. ग्रामसभेला न्यायिक अधिकारही होते. केंद्र सरकार ग्रामसभेच्या माध्यमातून नियमित करून रकमेचे देय्य करताना सरकारचा सहसा कोणताही हस्तक्षेप नव्हता. आवश्यकतेनुसार प्रत्येक असेंब्लीने स्वतंत्रपणे स्वतःचे नियम तयार केले. मात्र, काहीवेळा विधानसभेद्वारे घटनात्मक नियमांचे उल्लंघन झाल्यास केंद्र सरकारच्या हस्तक्षेपाचे पुरावे आहेत. उदाहरणार्थ, कुलोत्तुंगा III च्या 7 व्या वर्षी, ग्रामसभा आणि समित्यांच्या निवडणुका आणि कर संकलनासाठी केंद्रीय आदेश जारी करण्यात आले. चोल राजवटीच्या उत्तरार्धात राज्याचा हस्तक्षेप वाढला असावा असे मानले जाते.

चोल शिलालेखांमध्ये, उर किंवा सभा व्यतिरिक्त, नागराम आणि नाडू नावाच्या संस्थांची माहिती आहे. नागराम ही मुळात व्यापाऱ्यांची संघटना होती. हे प्रमुख व्यावसायिक केंद्रांचे स्थानिक असेंब्ली म्हणून तयार केले गेले. या संस्थेच्या कार्याबाबत अधिक माहिती उपलब्ध आहे. हे ज्ञात आहे की या संस्थेवर प्रशासकीय आणि आर्थिक नियमन करण्याचे काम सोपविण्यात आले होते. या संस्थेने गावे आणि मोठी व्यापारी केंद्रे आणि किनारी बंदरे यांच्यात मध्यस्थीची भूमिका बजावली. अकराव्या शतकांतर या संस्थेला करवसुलीचे अधिकारही मिळाले. नाडूला धार्मिक अनुदान देण्याचा अधिकार होता. काही संस्थांचे अधिकार वाढल्याने आणि काही संस्थांचे अधिकार कमी केल्यामुळे या स्वायत्त संस्थांमध्ये संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली. या परिस्थितीचा फायदा घेत राजाने येथे आपली सत्ता पसरवण्याचा प्रयत्न केला पण तो अयशस्वी झाला. संघर्षाच्या परिस्थितीत शेतकऱ्यांनी आपली स्थिती मजबूत करण्यासाठी 'पेरियांद' नावाची संघटना स्थापन केली. नागराम यांनी शेतकऱ्यांचे स्थान भक्कम करण्यासाठी प्रवासी व्यापाऱ्यांच्या सहकार्याने 'समयम' नावाची संस्था स्थापन करून शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना आव्हान दिले. नंतर सर्व संस्था आणि उपसंस्थांमध्ये समन्वय प्रस्थापित झाला. तसेच राजाच्या इतर अनेक अधिकारांवर संयुक्तपणे नियंत्रण मिळवले. परिणामी केंद्रीय सत्ता कमकुवत झाली. या परिस्थितीने प्रेरित होऊन 'वर्धन स्ट्राइन' यांनी चोल राज्याला एक खंडित राज्य मानले आहे. म्हणजे ज्या राज्यामध्ये राजाचा महाल हा 'विधी प्रमुख' असतो.

एकूणच, चोल काळातील स्थानिक स्वायत्त संस्था ही मध्ययुगीन भारतातील एक अभिनव प्रणाली होती. यामुळे एक अशी व्यवस्था निर्माण झाली ज्यामध्ये लहान स्थानिक स्वार्थी गटांना प्रशासनात भागीदार बनवले गेले. अनेक मर्यादा असूनही ही व्यवस्था पुरोगामी होती. आधुनिक सरकारांकडून समान पातळीवरील स्वायत्तता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. चोल काळातील स्वायत्त शासनाच्या यशाचे हे प्रमाणपत्र आहे.

चोल काळातील सांस्कृतिक उपलब्धी

चोलांच्या काळात दक्षिण भारतात कला आणि संस्कृतीची भरभराट झाली. विविध चोल शासकांच्या काळात राजकीय स्थैर्य प्राप्त केल्यानंतर साहित्य आणि वास्तुकलाच्या विकासाने नवीन क्षितिजांना स्पर्श केला. चोल काळातील संस्कृतीची विशेष गोष्ट म्हणजे या काळातील समाजात एकोपा होता आणि साहित्य आणि वास्तुकला यांमध्ये नावीन्य विपुल प्रमाणात दिसून आले. चोल काळातील संस्कृतीकडे समाज, साहित्य आणि स्थापत्य अशा विविध आयामांतून पाहणे योग्य ठरेल.

चोला कार्पेट सोसायटी चोला कार्पेट सोसायटी एक

एक पद्धतशीर समाज होता, ज्यात उत्तर भारतासारखी प्रचंड गुंतागुंत नव्हती. येथील समाजव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे जातींची विभागणी चातुर्य वर्णव्यवस्थेच्या आधारे होत नसून प्रामुख्याने ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर यांच्यात होते. मात्र, उत्तर भारतातील जातिव्यवस्थेचा प्रभाव या समाजावरही जाणवू लागला होता. ब्राह्मणांना समाजात सर्वोच्च स्थान होते. चोल राजांनी ब्राह्मणांना विशेष संरक्षण देऊन ही यंत्रणा मजबूत करण्याचे काम करण्यात आले. जमीन देण्याच्या प्रथेने ब्राह्मणांची आर्थिक स्थिती तर सुधारलीच पण त्यांचा विस्तार दूरवरच्या भागातही झाला. येथील ब्राह्मणांची समाजात धर्मनिरपेक्ष तसेच धार्मिक भूमिका होती. त्यांनी आर्थिक प्रक्रियेत खुलेपणाने भाग घेतला आणि जमिनीतून अधिशेष मिळवला आणि मंदिरे, आदरातिथ्य व्यवस्था, व्यापार आणि वाणिज्य यातून त्यांना फायदा झाला. चोल समाजात क्षत्रिय वर्णाची स्पष्ट चर्चा नाही. समाजाची ही उतरंड अशी होती की ती सत्तेवर अवलंबून विस्तारू शकते किंवा संकुचित होऊ शकते. आर्थिक आधारावर विभागलेल्या चोल समाजात ब्राह्मणांपेक्षा खालच्या जातींनी केलेल्या कामाला विशेष महत्त्व नव्हते. क्षत्रियांप्रमाणेच नोंदींमध्ये वैश्य जातीचा स्पष्ट उल्लेख नाही. उत्तर भारताप्रमाणे येथे वैश्य वर्णाचे स्पष्ट अस्तित्व नव्हते, तरीही दक्षिणेत असे अनेक व्यापारी वर्ग अस्तित्वात होते. यामध्ये उच्चभ्रू, व्यापारी, शेतकरी आणि कारागीर वर्गाचा समावेश होता.

चोल समाजातील जातिव्यवस्थेत आर्थिक घटक अतिशय मजबूत असल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून युद्धांची सामाजिक परिस्थिती देखील विशेष होती. चोल समाजातही शूद्रांचे मुख्य काम सेवा करणे हे असले तरी शूद्र जातीतील कोणताही समाज जर जमीन मालक असेल तर त्याची प्रतिष्ठा त्यानुसार वाढली. शूद्रांच्या दोन श्रेणी ठरल्या - शत शूद्र आणि असुत शूद्र. यापैकी शत शूद्रांचा सामाजिक दर्जा उच्च होता आणि त्यांच्या स्पर्शाने समाजातील कोणताही व्यक्ती अपवित्र होत नाही. आशत शूद्रांना मंदिरात प्रवेश दिला जात नव्हता. संकरित आणि मिश्र जातीही समाजात होत्या. त्यात विविध प्रकारचे कारागीर आणि आदिवासी घटक होते. समाजात संमिश्र जातीचे अस्तित्व सामाजिक व्यवस्थेची कठोरता आणि तिचे उल्लंघन करण्याची प्रवृत्ती दर्शवते. मिश्र जातींची कामे आणि जबाबदाऱ्या ठरवण्यासाठी ब्राह्मणांचा एक विशेष वर्ग वापरला जात असे.

चोल समाजात ब्राह्मणेतर जातींचे आणखी एक वर्गीकरण होते - इलांगाई आणि बालंगाई. या दोन वर्गांमध्ये बालंगाई जातीसमूहाला समाजात अधिक मानाचे स्थान होते. ते कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने जमीन आणि कृषी उत्पादनाशी जोडलेले होते आणि समाजातील दोन प्रभावशाली वर्ग, ब्राह्मण आणि वेल्लाला यांचे समर्थन होते. इलांगाई जाती समूहात छोटे व्यापारी आणि मजूर यांचा समावेश होता. त्याला बालंगाईशी स्पर्धेची भावना होती. इलांगाई जात समूहात दस्तकर (कसमाल) जातीचे लोक आहेत. हे आर्थिक सक्षमपणामुळे बाकीच्यांपेक्षा अधिक प्रभावी होते. चोल काळात त्यांच्या उपयुक्ततेमुळे त्यांना इतके उच्च स्थान प्राप्त झाले होते. कमल जातींची आर्थिक उपयुक्तता ओळखून चोल शासकांनी त्यांना यज्ञही स्वीकारण्याची परवानगी दिली. तथापि, मंदिर बांधणीच्या क्षेत्रातील क्रियाकलाप मर्यादित असलेल्या या भागात त्यांची परिस्थिती अशी नव्हती. येथे ही जात अस्पृश्य वर्गात ठेवण्यात आली होती.

समाजातील उच्च वर्गातील महिलांची शैक्षणिक व सामाजिक स्थिती चांगली होती. उत्तर भारताप्रमाणेच येथेही धर्मसूत्रांच्या नियमांची सरबत्ती झाल्याने सर्वसामान्य वर्गातील महिलांची अवस्था बिकट होत होती. एंडोगॅमी, एकपत्नीत्व आणि प्रौढ विवाह यांना समाजात आदराने पाहिले जात असे. तथापि, बालविवाह, अनुलोम-प्रतिलोम विवाह आणि बहुपत्नीत्वाची प्रथाही प्रचलित होती. सतीची प्रथा समाजातही प्रचलित होती पण पर्दाची प्रथा नव्हती. एकंदरीत, जिथे चोल काळातील समाज मूळ स्वरूपात व्यक्त होत होता, तिथे जातिव्यवस्थेची कमी गुंतागुंत दिसून येत होती. हा बदल स्वीकारणाऱ्या समाजात नव्या-जुन्या परंपरांमध्येही तणाव आणि संघर्ष दिसून येत होता. चोल काळातील समाजावर सरंजामशाहीचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसत होता.

(६) साहित्य: चोल काळात तमिळ भाषा आणि साहित्यात प्रचंड प्रगती झाली. शासकांबरोबरच शैव आणि वैष्णव भक्ती संतांनीही तमिळ साहित्य समृद्ध करण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. या काळातील शैव भक्तीशी संबंधित ग्रंथ तिरन-इशैयाने नांबी-अंदर-नांबीने संकलित केले आहेत. त्यात दहाव्या शतकातील रचनांचा समावेश आहे. अकराव्या शतकात कंबन, ओट्टाक्कुट्टन आणि पुगलेंडी असे तीन महान तमिळ विद्वान होते. त्यांना आजही तमिळ

साहित्यातील 'त्रिरत्न' मानले जाते. याच काळात शेविकलार, अब्बे दुसरा आणि पश्यकर आदिवर कुणालालर हेही होते. या सर्वांनी मिळून तमिळ साहित्य समृद्ध करण्याचे काम केले. जयगोंदर हा तामिळ सैनिकांमध्ये खूप प्रसिद्ध होता. कुलोत्तुंगा I च्या दरबारात त्याने शाही कवीचे पद सुशोभित केले. त्यांनी 'कलिंगनुपणी' नावाचा ग्रंथ लिहिला असून कुलोत्तुंगाच्या कलिंगाचे भव्य वर्णन केले आहे. कंबन आणि ओट्टाक्कुट्टन हे सुद्धा पत्तीतुंगा I च्या दरबारातील रत्न होते. कांबन यांनी तमिळ भाषेत छपाईचे श्लोक भाषांतरित करून तमिळ जनतेची अमूल्य सेवा केली. त्याला तमिळ साहित्याचे महाकाव्य म्हटले जाते. बोल काळात नंबी-अंदर-नांबी हे महत्त्वाचे कवी होते.

नंबी-अंदर-नवीला तमिळ व्यास असेही म्हटले जाते कारण ते सादर करत असलेल्या अकरा तिरुमुरैय्यांच्या प्रचंड संग्रहामुळे. तमिळ विद्वानांमध्ये अब्बे II यांनाही महत्त्वाचे स्थान आहे. स्त्री कवी अब्बे II यांनी मानवी सहानुभूती आणि विनोदाने भरलेल्या अनेक कविता रचल्या. यापैकी नन्नूर, कौवे, कलाविओलुक्कम इत्यादी काव्यग्रंथ खूप प्रसिद्ध आहेत. या काळातील इतर साहित्यांमध्ये पेरिया पुराणम, जीवक चिंतामणी, शुलामणी इत्यादी प्रसिद्ध आहेत. या सर्व ग्रंथांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते तत्कालीन चोल काळातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची सुंदर झलक देतात. या अर्थाने वरील ग्रंथ तमिळ समाजासाठी आरशाप्रमाणे आहेत.

चोल शासकांनीही ब्राह्मण धर्माला उदारमतवादी राजाश्रय दिला. त्यामुळे तमिळ भूमीतही संस्कृत साहित्याची लोकप्रियता वाढली. संस्कृतच्या प्रभावामुळे महाभारत, रामायण, पुराण, तत्त्वज्ञान ग्रंथ, व्याकरण आणि अलंकार शास्त्र इत्यादी ग्रंथ एकतर तमिळमध्ये अनुवादित झाले किंवा तमिळ भाषेतील या विषयांवरील ग्रंथांचा आधार बनले. कंबनने केवळ रामायणाचा अनुवाद केला नाही तर इतर विद्वानांनीही या दिशेने रस दाखवला. उदाहरणार्थ, 'पुगलेंडी'ने महाभारतातील नल दमयंती कथेचे रूप तमिळ काव्यात 'नला वेणवा' नावाने शोभिवंत शैलीत दिले. उट्टक्कूटनं रामायणाच्या उत्तरकांडाचा तमिळमध्ये अनुवाद केला. चोल काळातील संस्कृत लेखकांमध्ये नाथमुनी, यमुनाचार्य आणि रामानुज आचार्य यांची नावे प्रमुख आहेत. महाविद्यालयांव्यतिरिक्त, महाकाव्यांवरील प्रवचनानेही चोल काळातील शैक्षणिक विस्तारात महत्त्वाची भूमिका बजावली. या काळात वैद्यकीय शास्त्रासह उच्च शिक्षण देण्यासाठी अनेक संस्था अस्तित्वात होत्या, असे पुरावे रेकॉर्डवरून मिळाले आहेत.

विजयनगर प्रशासन व्यवस्था आणि सांस्कृतिक स्थिती:-

विजय नगर सम्राज्याची प्रशासन व्यवस्था:

विजयनगरचे साम्राज्य हे मूलतःच मुस्लिम प्रभावापासून दक्षिणेतील संस्कृती, धर्म, राजकीय प्रणाली सुरक्षित ठेवण्याच्या उद्देशाने निर्माण झाले होते. आपल्या सव्वा दोनशे वर्षांच्या कालावधीमध्ये विजयनगर हे भारतीय संस्कृतीचे एक प्रमुख केंद्र बनले होते. जवळजवळ विजयनगरचे सर्वच राजे हे भारतीय संस्कृतीला उत्तेजन देणारे होते. त्यांच्या दरबारात त्यांनी धर्म, संस्कृती, साहित्य, कला, स्थापत्य इत्यादींना राजाश्रय दिला होता. त्यादृष्टीने आपणास विजयनगरच्या प्रशासन व्यवस्थेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

१) **शासन स्वरूप:** विजयनगरच्या प्रशासनाचे स्वरूप हे प्रामुख्याने हिंदु संस्कृतीचे रक्षण आणि मुस्लिम सत्तेच्या प्रभावापासून विजयनगरचे संरक्षण करण्यास शक्तिशाली लष्करी व्यवस्था निर्माण करणे हे होते. विजयनगरचे राज्य हे धर्मनिष्ठ होते आणि पुरोहित वर्गाच्या सल्ल्यानुसार राजकीय निर्णय घेतले जात असत. त्यांनी आपल्या प्रशासनात स्थिर राज्यव्यवस्था, शांती आणि कायदा सुव्यवस्था आणि जुन्या पंरपरांचे पुनरुज्जीवन करण्यास सुरुवात केली.

२) **सम्राट आणि त्याची मंत्रिपरिषद:** राजा हा सर्व प्रशासनाचा प्रमुख असून केंद्रीय प्रशासनव्यवस्था ही सरंजामशाली (जमीनदार वर्ग) संघटनेवर अवलंबून होती. राजाला त्याच्या मदतीसाठी मंत्रीपरिषद, प्रादेशिक (प्रांतिक) राज्यपाल, लष्कर प्रमुख, पुरोहित वर्ग आणि साहित्यिक मंडळी सदैव तत्पर असत. राजा हा सर्व क्षेत्रांमध्ये कर्मचारी वर्ग, मंत्रिपरिषद यांची नेमणूक करीत असे. तत्कालीन मध्ययुगीन इतर सम्राटांप्रमाणेच विजयनगरचा राजासुद्धा एकाधिकारशाहाचा पुरस्कर्ता होता. सम्राट हा स्वतःच कायद्याचा उगमस्थान, सर्वोच्च प्रशासनप्रमुख, सरसेनापती आणि सर्वोच्च न्यायप्रमुख असे. त्याने कोणत्याही तंट्याबाबत दिलेला निर्णय हा अंतिम असे. राज्याच्या काही भागांमध्ये विशेषतः ब्राह्मण समाजात वधु पित्याकडून (Bride-price) धन घेण्याची प्रथा होती. त्याविरोधात देवराय द्वितीय याने ब्राह्मण प्रतिनिधीची बैठक

बोलावून ही प्रथा बंद करण्याची आणि 'कन्या दान' करण्याची प्रथा चालू केली. तसेच अशा प्रकारे हुंड्याचा स्वरूपात आर्थिक पिढवणूक करणाऱ्यांच्या विरोधात कडक कारवाईचे संकेत दिले. राजाने अनेक प्रकारचे जमीनविवादसुद्धा शांततेच्या मार्गाने पुढाकार घेऊन सोडविले.

3) प्रशासनातील प्रमुख अधिकारी वर्गः

१) पंतप्रधान किंवा महाप्रधान किंवा शिरप्रधान (राजाचा सल्लागार)

२) मुख्य खजिनदार

३) सुवर्ण प्रमुख (सोन्याच्या खजिन्याचा रक्षक)

४) पोलिस प्रमुख (दरोडे, चोरी यांची नोंद ठेवणे, कायदा-सुव्यवस्था)

प्रशासनातील वरील अधिकारी वर्गास वेगवेगळ्या प्रमाणात राजाकडून जहागिर बहाल केली जाई. एवढे जरी असले तरीही भ्रष्टाचार व लाचखोरी प्रशासनात शिरलेली होती.

४) **राजदरबारः** विजयनगरच्या राजांनी आपला भव्य राजदरबार निर्माण केला होता आणि त्याच्या व्यवस्थेसाठी वारेमाप पैसा खर्च केला जात होता. राज्याच्या वैभवशाली व भरभराटीचे प्रतिक म्हणजे राजाचा दरबार असे. राजदबारामध्ये सरदार, विद्वान, पुरोहित, ज्योतिषी, संगीतकार व इतर कलाकरांना प्रवेश असे. राजदरबाराद्वारे मोठ्या थाटा-माटात व उधळ पट्टीत अनेक प्रकारचे सण उत्सव साजरे केले जात असत. राजदरबाराद्वारे वर्षामध्ये प्रमुख चार प्रकारचे सण-उत्सव केले जात असत. त्यामध्ये नुतन वर्ष दिपावली, महानवमी आणि होळी यांचा समावेश होता.

५) **प्रांतिक प्रादेशिक प्रशासनः** विजयनगरच्या साम्राज्याचे विभाजन जवळजवळ २०० प्रांतांमध्ये केले होते, प्रांतांचे विभाजन पुन्हा 'नाडू' किंवा 'कोट्टम' मध्ये आणि पुन्हा 'नाडू' किंवा 'कोट्टम'चे विभाजन छोटी छोटी शहरे व खेडी यात केले होते.

प्रांतिक प्रशासनः प्रत्येक प्रांतांच्या प्रमुखास व्हाईसरॉय म्हटले जाई आणि त्याची नेमणूक राजघराण्यातील व्यक्ती किंवा एखादा प्रभावशाली सरदार यांच्यामधून केली जाई. प्रांतांची प्रशासन व्यवस्था केंद्राप्रमाणेच असे. व्हाईसरायला आपले स्वतःचे सैन्य बाळगावे लागत असे आणि आपल्या प्रांतिक अधिकार क्षेत्रामध्ये राजाप्रमाणेच एकाधिकार शाहीने वागत असे तरीही त्याचे स्थान एखाद्या सरंजामदाराप्रमाणेच असे. परंतु आपल्या कामाचा पूर्ण हिशेब त्याला सम्राटाकडे सादर करावा. लागत असे. तसेच युद्धाच्यावेळी सम्राटाला आपल्या सैन्यानिशी मदत करावी लागत असे. ज्यावेळी त्याने राजाचा विश्वासघात केला किंवा लोकांचा छळ केला तेव्हा त्याला कडक शिक्षा केली जाई.

६) **स्थानिक प्रशासनः** प्रांताचा सर्वांचे खालचा घटक म्हणजे गाव किंवा खेडे होय. त्याच्या कारभार उत्तरभारतातील 'गाव' पंचायतीप्रमाणेच चालवला जाई आणि त्याचा वंश परंपरागत अधिकारी 'अयागार' असे हे अधिकारी (अयागार) एकूण बारा जणांचे मंडळ असे. त्यांना जमिनीची तुकडा दिला जात असे किंवा शेतकऱ्यांच्या धान्यातला एक ठराविक हिस्सा कामाचा मोबदला म्हणून दिला जात असे. त्यांच्यापैकी काही जग न्यायनिवाडा करीत असत. त्याचप्रमाणे राज्याचा महसूल जमा करणे आणि खेड्यामध्ये कायद सुव्यवस्था राखण्याचेसुद्धा काम त्यांना करावे लागे.

७) **महसूल प्रशासनः** राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत जमीन महसूल होते. उत्पन्नाच्या इतर साधनांमध्ये खंडणी, भेटवस्तू आणि 'महानवमी' उत्सवादरम्यान जकातकर, व्यवसायकर. गृह, बाजार व परवाने इ. कर वसूल केले जात. बंदराच्या विकाराद्वारे फार मोठा महसूल जमा होई. अंतर्गत व्यापार व वाणिज्य सुद्धा एक उत्पन्नाचे साधन बनले होते. महसूलाचा भरणा रोखीने किंवा वस्तूविनिमयाने सुद्धा केला जाई.

जमिनीचे काळजीपूर्वक सर्वेक्षण केल्यावरच जमिनीचा महसूल वसूल केला जाई. जमिनीचे तिच्या उत्पादनानुसार तीन प्रकार केले जात. त्यामध्ये

१) ओलिताखालील जमिन

२) कोरडवाहू जमिन आणि

३) जंदल व्याप्त जमिन असे.

इतिहासकार नुनज याच्या मते, शेतकऱ्याला आपल्या स्थानिक प्रमुखास ९/१० एवढे उत्पादन द्यावे लागे आणि त्यातील अर्धे उत्पादन तो राजाकडे जमा करीत असे. महसूल प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'आठवणे' नावाचा विशेष विभाग कार्यरत होता. असंख्या कारांमध्ये 'विवाह कर' हा संपूर्ण राज्यामध्ये प्रचलित होता. परंतु सलुवा टिम्मने तो रद्द केला. एवढेच नाही तर काहीच्या मते 'वेश्या व्यवसाय कर' सुद्धा वसूल केला जाई. त्यामुळेच शेतकरी हा विजयनगरच्या साम्राज्यात करांच्या ओझ्याने दबला गेला होता. परंतु कृष्णदेवरायने हा अन्याय काही प्रमाणात दूर करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु इतर कमजोर राजांच्या कारकीर्दीत जनतेचे पुन्हा शोषण चालू झाले.

राज्याचा महसूल दोन प्रकारच्या खजिन्याने नियंत्रित केला जाई. प्रथम दैनंदिन जमाखर्च आणि दुसरा मोठ्या प्रमाणावरील अमानत ठेवी आणि सोन्याच्या वस्तू एका तिजोरीत असत ज्या नेहमी कुलूपबंद आणि जेव्हा राजाला अत्यंत तातडीची गरज असेल तेव्हाच उघडली जात असे.

खर्चामध्ये राजदरबाराचे व्यवस्थापन, त्याचा थाट-माट, सैन्याचे व्यवस्थापन आणि दानधर्म ह्या प्रमुख बाबी असत. कृष्णदेवराय याने 'अमुक्तमाल्यदा' या आपल्या ग्रंथामध्ये असे लिहिले आहे की, राज्याच्या खजिना चार भागामध्ये ठेवणे आवश्यक आहे. पहिल्या १/४ भागामध्ये राजदरबार आणि दानधर्म तर दुसरा व तिसरा भाग सैन्यासाठी तर शेवटचा १/४ भाग राखीव धन म्हणून तिजोरीत ठेवावा.

८) न्यायव्यवस्था: राजा हा न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख स्रोत आणि शेवटचा न्यायधिश असे. तसे ठराविक व्यवस्थापन अस्तित्वात नसले तरीही ताबडतोब उपलब्ध माहिती व पुराव्यांच्या आधारावर न्यायदान केले जाई. विशेषतः हिंदू कायद्याप्रमाणेच व परंपरेप्रमाणे न्यायदान केले जात असे. तसेच हिंदू चालीरिती रिवाजांचे उल्लंघन केल्यास कडक शिक्षा केली जाई. नागरी कायद्याचे उल्लंघन केल्यास दंड आकारला जाई.

तरीही फौजदारी स्वरूपाच्या गुन्ह्यांमध्ये कठोर शासन केले जात असे. सत्य उघड करण्यासाठी शारीरिक व मानसिक छळ केला जाई आणि कडक शिक्षा केली जाई. चोरी, व्याभिचार आणि देशद्रोह यांना मृत्युदंड किंवा हातपाय कापण्याची शिक्षा दिली जाई. ब्राह्मणांना मृत्युदंड माफ होता. स्थानिक पातळीवर 'नायक' आणि 'गौडा' यांना न्यायदान करण्याचा अधिकार दिला गेला होता.

९) सैन्यव्यवस्था: विजयनगरचे लष्करी व्यवस्थापन संरजामदारी स्वरूपाचेच होते. राजाचे स्वतःचे खडे सैन्य असे आणि युद्धाच्यावेळी प्रांतिय गवर्नर राजाला सैन्याचा पुरवठा करीत असत. पेस याच्या मते, इ.स. १५३० च्या युद्धामध्ये कृष्णदेवरायच्या सैन्यात ७,०३६०० पायदळ, ३२,६०० घोडदळ आणि ५५१ हत्तीदळ यांचा समावेश होता. त्यांबरोबरच छावणी दार, स्वयंपाकी, मदतनीस ही बरोबर हजारोच्या संख्येने होते. नुनीज याने सुद्धा तशीच आकडेवारी दिली आहे त्यामुळे त्यामध्ये काही प्रमाणात अतिशयोक्ती वाटते. असे असते तरी आपल्या शेजारच्या मुस्लिम सत्तांकडून सततच्या धोका व युद्धजन्य परिस्थिती यामुळे विजयनगर साम्राज्याकडे शक्तीशाली लष्कर होते असे म्हणावे लागते.

लष्कराप्रमाणेच कार्यक्षम पोलिस प्रशासन आणि गुप्तहेर विभाग कार्यरत होता. राजाला नेहमीच राज्यामधील व शेजारील प्रदेशांतील बातम्यांची खबर दिली जात असे. त्यामुळे गुप्त कारस्थाने, आपापसातील भांडणे, गव्हर्नरांचे (प्रादेशिक) बंड इ. विषयी योग्य माहिती गुप्तहेर विभागाकडून दिली जाई. रात्रीची गस्तपथके पाठवली जात असत. रस्ते सुरक्षित असत. त्यामुळे अब्दुल रज्जाकसारख्या इतिहासकाराने विजयनगरच्या कायदा-सुव्यवस्थेची स्तुती केली आहे. आपली प्रगती तपासा:

सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती:

विजयनगरचे साम्राज्यांतर्गत समाजव्यवस्था विषमतेवर आधारित होती. अल्पसंख्य समाज हा राजा. त्याचे आप्तेष्ट, सरदार नोकरवर्ग, व्यावसायिक-व्यापारी यामध्ये होता तर बहुसंख्य समाजामध्ये गरीब जनता, कामगारवर्ग, मजूर, शेतकरी इ. चा समावेश होता. त्यामुळे राजदरबाराचा भव्य-थाट माट आणि गरीब जनता ही एक विरोधाभासी समाज व्यवस्था विजयनगरमध्ये आपल्याला आढळते. दक्षिण भारतातील मुस्लिम सत्तांनी 'द्वंद्व' युद्धाची कल्पना प्रचलित केली होती. त्याचे अनुसरण विजयनगर साम्राज्यात सुद्धा केले. जाई. द्वंद्व युद्धात जो कोणी जिंकेल त्यालाच हरलेल्याची, किंबहुना द्वंद्वामध्ये मृत झालेल्याची संपत्ती वाटून दिली जाई. हे द्वंद्व खेळण्यास मंत्र्याची परवानगी असावी लागे.

हिंदुच्या उच्चभ्रू समाजात 'सती' प्रथा प्रचलित होती. असे असले तरी स्त्रियांची अवस्था बऱ्यापैकी होती. कारण आपणास स्त्री पैलवान, स्त्री ज्योतिषी, स्त्री हिशोबनीस, स्त्री कारकून यांची माहिती मिळते. याचा अर्थ स्त्रिया शिक्षणामध्ये पुढारलेल्या होत्या हे आपणास आढळून येते.

वेश्याव्यवसाय ही सर्वसामान्य प्रथा होती आणि वेश्यागृहे मोठ्या प्रमाणात शहराच्या ठिकाणी असत. त्याच्याकडे व्यापारी व इतर धनाढ्यांचा सतत वावर असे. परंतु सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये वेश्यांना भाग घेता येत असे आणि उच्च अधिकारी व सरदार त्यांच्याबरोबर उघडपणे नाचगाणे करत असत.

विजयनगरच्या साम्राज्याला मुस्लिम सत्तांकडून सतत धोका असला तरी विजयनगरने सर्वधर्मसमानतेचे तत्व पालन केले होते. प्रत्येकाला राज्यात आपल्या धर्म परंपरेनुसार, पंथानुसार जीवन व्यतीत करण्याचे स्वातंत्र्य होते. याउलट मुस्लिम राजांमध्ये असे धार्मिक स्वतंत्र्य असल्याचे क्वचितच आढळून येते असे काही इतिहासकारांचे मत असल्याचे दिसते.

इटालियन प्रवासी निकोलो कॉंती याने इ.स. १४२० मध्ये विजयनगरला भेट दिली. तो लिहितो की, विजयनगरचा परीघ हा ६० मैलांचा असून सभोवताली भिंतीचे कुंपण होते. तसेच शहरामध्ये ९०००० शस्त्रधारी जवान आहेत.

पर्शियन राजदूत अब्दुल रज्जाक याने विजयनगरला इ.स. १४४२-४३ दरम्यान भेट दिली. त्याच्या मते, राजाच्या तिजोऱ्या सोन्याने ओतप्रोत भरलेल्या होत्या. तेथील सर्व लोकांच्या गळ्यात, कानात, नाकात, हातात, बोटात, सोन्याचे दागिने होते. विजयनगर शहराच्या बाबतीत आपल्या डोळ्याने असे शहर पाहिले नाही आणि या पृथ्वीतलावरदेखील असे अस्तित्वात असू शकत नाही.

पोर्तुगीज प्रवासी डोमिंगो वेस याच्या लिखाणानुसार "विजयनगर हे जगातील सर्वात समर्थ शहर असून तेथे सर्व प्रकारचे तांदूळ, गहू धान्य कडधान्य, प्राण्यांचे खुराक यांचा एकाच ठिकाणी सुसज्ज साठा असल्याचे आढळून येते. बाजारपेठ नेहमीच गजबजलेली दिसते. या शहरात प्रत्येक जाती धर्माचे लोक वास्तव्य करीत होते." यावरून आपल्या असे लक्षात येते की, विजयनगरचे साम्राज्य हे भरभराट व वैभवशाली होते.

विजयनगरमध्ये उद्योग व्यवसायची भरभराट झालेली होती. कृषिविकास व जलसिंचन विकास झाला होता. उद्योगांमध्ये कापडउद्योग, खाणकाम, धातूकाम, सुगंधी द्रव्ये इ. चा विकास झाला होता. उद्योग व्यापार हा संघटित असून सागरी व्यापाराचाही विकास झाला होता. अब्दुल रज्जाक याच्या मते, विजयनगरमध्ये जवळजवळ ३०० बंदरे होती. उदा. हजोवर, भटकळ, मंगलोर, कालिकत, कोचिन, क्विलॉन, कावल, नेगापटम, सेंट थोम, पुलिकत इ. अरब, पोर्तुगीज यांच्याशी परदेश व्यापार चाले. त्यामध्ये प्रमुख म्हणजे मलाया, बर्मा, चीन, पर्शिया, अँबिसिनिया, द. आफ्रिका आणि पोर्तुगाल यांचा समावेश होतो.

विजयनगरमध्ये सोन्या-चांदीची उत्तम नाणी पाडली जात. सोन्याच्या नाण्यांना 'वराह' आणि त्याचे वजन ५२ ग्रेन होते. नाण्याच्या एका बाजूला बैल, हत्ती, हिंदु देवता, 'गडबेरूड' द्विगरूड तर दुसऱ्या बाजूला त्यावेळच्या राजाचे नाव असे.

विजयनगरमध्ये जातिसंस्थेचे अस्तित्त्व सर्वमान्य असल्याचे दिसते. अल्लासनी पेड्डाना हा महान कवी आपल्या 'मनुचरित्रमु' या काव्यसंग्रहात विजयनगर साम्राज्यात प्रमुख चार जातींचे अस्तित्त्व असल्याचे लिहितो. त्यामध्ये १) विडुलू (ब्राह्मण), २) राजुलू (क्षत्रिय), ३) मोतीकिराटालू (वैश्य) आणि ४) नालावजातिवरु (शूद्र). वरील प्रमुख जातींची कार्ये व समाजातील स्थान मनुस्मृती मध्ये दर्शविल्याप्रमाणेच असून शूद्रांची अवस्था गुलामापेक्षाही दयनीय होती.

सामान्य जनता आणि राजा मांसाहारी होते. पशू यज्ञ सर्वत्र प्रचलित होते. ब्राह्मण, जैन व शैव पूर्ण शाकाहारी होते. सुरुवातीच्या काळातील राजे शिवाजी पूजा करत 'विरूपाक्ष' ही त्यांची कौटुंबिक देवता होती. परंतु नंतरच्या काळात त्यांनी शेव पंथातून वैष्णव पंथात शिरकाव केला. कृष्णदेवराय हा विष्णू व शिवाचा भक्त होता. अच्युतराय वैष्णवी होता. त्याचप्रमाणे जैन धर्माचे सुद्धा अस्तित्त्व होते आणि त्यांना राजाश्रय मिळून सहिष्णु वागणूक मिळत होती.

कला व स्थापत्यकला आणि साहित्य:

विजयनगरच्या काळात कला, साहित्य, स्थापत्य यांना दक्षिण भारतीय शैलीने प्रभावित केले होते व त्याची भरभराट झाली होती. देवळे व त्यांचे स्थापत्य अत्यंत विकसित व उच्च श्रेणीचे होते.

विजयनगरला संपूर्ण तटबंदी असून उंच उंच व मजबूत प्रवेशद्वारे होती. त्यांची स्थापत्य शैलीही पूर्वीच्या चोल, चालुक्य, पांड्य आणि होयसल राजांच्या शैलीवर आधारित होती. प्रवेशद्वारे ग्रॅनाइटची असून गोपुरे विटा, लाकूड यांपासून बनवलेली होती. गोपुरांवर मानवी व दैवी आकृत्या कोरलेल्या असत गोपुरांच्या वरती 'शालाशिखर' बांधले जाई. स्त्री देवतेच्या देवभामध्ये गर्भगृहाची रचना केलेली असे. विजयनगरच्या स्थापत्य शैलीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे तेथील स्तंभरचना होय पुढील पाय उंच करून उभे राहिलेल्या घोड्यांच्या आकृत्या कोरलेल्या आढळतात.

विजयनगरची प्रमुख मंदिरे स्थापत्य हम्पी, श्रीरंगम, केमालापुरम, तोडापत्री, लेपाक्षी, भटकळ इ. ठिकाणी आढळते. त्यामध्ये प्रमुख देवता म्हणजे विठ्ठलस्वामी, हजारा रामस्वामी, कृष्णस्वामी, भुवनेश्वरी, अच्युतराय, विरूपाक्ष, कोदंडर्मा इ. होत. विजयनगरच्या स्थापत्य केलेचे आणखी एक उत्तम उदाहरण म्हणजे सिंहासनाचा मंच जो कृष्ण देवरायने बांधलेला होता. त्याची सर्वात खालची थर १३२ फूट लांब तर सर्वात वरचा थर ७८ फूट लांब होता. आणि तो अनेक प्रकारच्या नक्षीकामानी सजविलेला होता. एक हजार स्तंभ असलेला मंडप म्हणजे स्थापत्यशास्त्राचा उत्तम नमूना होय.

१) शिल्पकला: अतिशय उत्तम शिल्पकला विजयनगरमध्ये असलेली दिसून येते. त्यामध्ये सूर्यनारायण, गुलगंगी महादेव (विष्णू), विठ्ठलस्वामी मंदिरातील कृष्णमूर्ति, स्त्रीदेवी कालायदामन, योगी नगसिंह, मंदिरातील कृष्णमूर्ति, स्त्रीदेवी कालायदामन, योगी नरसिंह, कोडलकालू गणपती, या देवतांच्या नमूनेदार शिल्पे आहेत. त्याच प्रमाणे नृत्यांगना, ढोलवादक, झांजवादक आणि द्वारपाल यांची सुद्धा शिल्पे उत्तम मूर्तीकलेचा नमूना आहेत. ही सर्व शिल्पे हम्पी येथे आढळतात. तसेच कुव्वत येथील मदनिकांची शिल्पे, लेपाक्षी येथील शिवशिल्पे इ. अत्यंत उल्लेखनीय आहेत.

२) रंगकला: विरूपाक्ष मंदिराच्या कल्याणमंडपावरील छतावर रंगवलेले चित्रे आणि त्यांचा मुख्य विषय धार्मिक ओळी हा आहे. तसेच लेपाक्षीचे विरभद्र मंदिरातील चित्रांमध्ये आपल्या अनेक धार्मिक बाबींचे अस्तित्व जाणवते. त्यामुळेच लेपाक्षी चित्रकलेला 'दक्षिणेतील अंजिठा लेणी' म्हटले जाते.

३) संगीतकला: विजयनगर राजांनी नृत्य व संगीतकलेला राजाश्रय दिला होता. कर्नाटक संगीताची भरभराट संपूर्ण राज्यामध्ये झाली होती. महान विद्वान विद्यारयण आणि रामनाथ्य यांनी आपले संगीतविषयक ग्रंथ संस्कृतामध्ये लिहिले तर पुरोदरा दासा यानी ते कन्नडमध्ये लोकप्रिय केले. नृत्यमहाल हा राजमालास जोडूनच असे. त्याचा उपयोग नृत्यासाठी व नृत्यांगनांना वेगवेगळे कलाप्रशिक्षण देण्यासाठी केला जाई.

४) साहित्य: लष्करीदृष्ट्या बलाढ्य विजयनगर हे सांस्कृतिकदृष्ट्या तितकेच प्रगत होते. वेदांतदेशिका हा तामिळ आणि सास्कृतमधील (१२६८-१३६९) उत्तम साहित्यिक होता. त्याचे कृष्णाच्या जीवनावर आधारित महाकाव्य 'यादवअभ्युदयम्' प्रसिद्ध आहे. 'हंस संदेश' हे कालिदासाच्या काव्यपर आधारित आहे. तर 'संकल्पसूर्योदय' हे दहा अंकी नाटक प्रसिद्ध आहे. त्याच दरम्यान 'तत्त्वमुक्तकल्प' हे तात्विक आणि धार्मिक प्रश्नावर आधारित मिमांसा आहे. माधव विद्यारण्यसुद्धा एक प्रसिद्ध साहित्यिक होते. त्यांनी संपूर्ण मिमांसादर्शन लिहिले. त्याचे 'पंचदांसी' हे १५ प्रकरणांचे अद्वैत तत्त्वज्ञानावर आधारित वाङ्मयसुद्धा प्रसिद्ध आहे. पाराशर स्मृतीवर आधारित 'पाराशर माधवीय' हे भाष्य आणि 'सर्वदर्शनसंग्रह' हे १६ प्रकरणांचे टिकात्मक तत्त्वज्ञान याच काळात लिहिले गेले.

विजयनगरच्या राजाश्रयाला माधव आणि त्याचे भाऊ सायन्ना आणि भोगनाथ हे होते. माधवने 'वेदभाष्य', 'सायन्ना ने व्याकरण, कविताशास्त्र आणि औषधे यावर तर भोगनाथ ने कविता रचल्या.'

कृष्णदेवराय स्वतः आश्रयदाता आणि संस्कृतच तेलुगूमधील ग्रथांचा कर्ता आहे. त्याचे संस्कृतामध्ये 'जांबवतीकल्याणम्' आणि 'उषा परिणयम्' ही नाटके लिहिली. अप्पाय दीक्षिता (१५२०-१५९२) संस्कृतचा महान लेखक होता आणि त्याने जवळजवळ शंभर ते रेड्डीनी १४ व्या शतकामध्ये एररा प्रागदा आणि श्रीनाथ यांना राजाश्रय दिला होता.

'उत्तर हरिवंश' चा लेखक नाचना सोमा (१३५५-१३७७) बुक्क प्रथम च्या दरबारात होता. सलुवा नरसिंह ने 'जैमिनी भारतानु' आणि 'श्रीरंग शाकुंतल' चा लेखक पिना विरभद्र (१४५०- १४८०) राजाश्रय दिला.

कृष्णदेवरायचा कालखंड हा तेलगु साहित्यासाठी सर्वात गौरवशाली होता. त्याने राजाश्रयाबरोबरच 'अमुक्तमाल्यदा' सारखे महाकाव्यसुद्धा लिहिले. विक्रमादित्याच्या नवरत्नदरबाराप्रामेच त्याच्या दरबारात अष्टरत्ने होती. त्यामध्ये अल्लासनी पेड्डाना, नंदी तिममना, अय्याला राजू, रामभदैय्या दुर्जती, मदयगिरी मल्लाना, सुरण्णा, रामराजा भूषण आणि तेनाली रामकृष्ण यांचा समावेश होता.

अशाप्रकारे विजयनगर साम्राज्यामध्ये सर्व कला गुणांचा समतोल विकास होऊन त्यांनी उच्च आस्वादाची शिखरे पदाक्रांत केली होती.

विजयनगरचा साम्राजाची स्थापना हरिहर वा बुक्क यांनी केली. तरीही त्यांना राज्याला स्थैर्य प्राप्त करुन देता आले नाही. विजयनगरवर संगम, सलुवा, तलुवा इ. घराण्यांनी राज्य केले असून कृष्णदेवराय हा अत्यंत पराक्रमी राजा होऊन गेला. त्याच्या कारकीर्दीमध्ये विजयनगर साम्राज्य वैभव व भरभराटीच्या अत्युच्च शिखरावर पोचले होते. तो कलेचा भोक्ता होता. त्याच्याच कार्यकाळात राजकीय सांस्कृतिक स्थापत्य कलेचा विकास झाला. त्याच्या नंतरच्या राजाना मुस्लिम सत्तेचे आक्रमण थोपविता आहे नाही. आणि शेवटी १५६५ च्या तालिकोटच्या लढाईत विजयनगर साम्राज्याचे वैभव पूर्णपणे लयास गेले. त्याचे विघटन होऊन छोटी छोटी राज्ये अस्तित्वात आली.

बहामनी प्रशासन आणि सांस्कृतिक स्थिती केंद्रीय आणि प्रांतीय प्रशासन

बहामनींनी दिल्ली सुलतानांच्या प्रशासकीय रचनेची नक्कल केलेली दिसते. राजा कारभारावर होता, त्यानंतर वकील, वजीर, बख्शी आणि काझी होते. याशिवाय डबीर (सचिव), मुफ्ती (कायद्याचा दुभाषी), कोतवाल, मुहतासिब (सार्वजनिक नैतिकता सेन्सॉर) होते. त्यांच्या राज्याच्या प्रत्येक कोपऱ्यात केवळ मुनिह्यांची (हेर) नियुक्ती केली जात नव्हती, परंतु आम्हाला सांगितले जाते की मुहम्मदच्या कारकिर्दीत, मुनिह्यांची नियुक्ती दिल्लीतही होती.

मुहम्मद I च्या कारकिर्दीत, बहामनी राज्य चार अत्राफ किंवा प्रांतांमध्ये विभागले गेले होते, म्हणजे दौलताबाद, बेरार. बिदर आणि गुलबर्गा प्रत्येकी एका तरफदाराचे राज्य होते. गुलबर्गा हा सर्वात महत्त्वाचा प्रांत असल्याने, फक्त सर्वात विश्वासू श्रेष्ठांची नियुक्ती केली जात असे ज्यांना मीर नायब (व्हाइसरॉय) म्हटले जात असे - इतर प्रांतातील गव्हर्नर (तरफदार) पेक्षा वेगळे. पुढे जसजसे राज्याच्या सीमा विस्तारत गेल्या तसतसे महमूद गवानने साम्राज्याचे आठ प्रांतांत विभाजन केले. साम्राज्याचे काही भाग सुलतान (खास्सा-इ सुलतानी) च्या थेट नियंत्रणाखाली होते.

लष्कर

अमीर-उल उमरा हा सैन्याचा सेनापती होता. सैन्यात प्रामुख्याने सैनिक आणि घोडदळ यांचा समावेश होता. हत्तीही कामाला लावले होते. राज्यकर्त्यांनी खासाखेल म्हणून ओळखले जाणारे अंगरक्षक मोठ्या संख्येने ठेवले. महंमद प्रथमचे चार हजार अंगरक्षक होते असे सांगितले जाते. याशिवाय राजाच्या वैयक्तिक शस्त्रागाराचे प्रभारी सिलाहदार होते. गरजेच्या वेळी, बारबार्डनला एकत्र येण्यास सांगितले गेले. बहामनी सैन्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे वापर गनपावडर ज्याने त्यांना लष्करी फायदा दिला.

१५व्या शतकात भारताला भेट देणारा इटालियन प्रवासी निकोलो कॉन्टी लिहितो की त्यांच्या सैन्यात भाला, तलवारी, हाताचे तुकडे, गोलाकार ढाल, धनुष्य आणि बाण वापरायचे. ते पुढे म्हणतात की त्यांनी "बॅलिस्टे आणि बॉम्बार्डिंग मशीन तसेच सीज-पीस' वापरल्या. 1500-17 मध्ये भारताला भेट देणाऱ्या दुआर्टे बाबोसा यांनीही अशीच टीका केली की त्यांनी गदा, युद्ध-कुऱ्हाड, धनुष्य आणि बाण वापरले. ते पुढे म्हणतात: "ते [मूरीश] उंच पोमेल खोगीरावर स्वार होतात.... त्यांच्या खोगीरांना बांधून लढतात..... जेंटिओज.... त्यांच्यातील मोठा भाग पायी लढतात, तर काही घोड्यावर..." महमूद गवानने सैन्याला सुव्यवस्थित केले. प्रशासन तसेच. पूर्वी किल्ल्यांचे किल्लेदार नेमण्याचा पूर्ण अधिकार तरफदारांना होता. गव्हाणने एक किल्ला एका तरफदाराच्या अखत्यारीत ठेवला, तर प्रांतातील बाकीचे किल्ले मध्यवर्ती कमांडच्या अखत्यारीत ठेवले. भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी त्यांनी एक किल्लेदार नेमले. प्रत्येक

अधिकाऱ्याला त्याच्याकडे ठेवलेल्या प्रत्येक 500 सैनिकांमागे एक निश्चित दराने मोबदला दिला जावा असा नियम. जेव्हा त्याला रोख रकमेच्या बदल्यात महसूल कार्ये दिली गेली, तेव्हा त्या अधिकाऱ्याने महसूल जमा करताना केलेली रक्कम त्याला स्वतंत्रपणे द्यावी लागते. तो निर्धारित सैनिकांची देखभाल करण्यात अयशस्वी ठरला, त्याला तिजोरीत योग्य प्रमाणात रक्कम परत करावी लागली.

समाज आणि संस्कृती

बहमनींची सामाजिक रचना चारित्र्याने वैश्विक होती. मुस्लिम, हिंदू, इराणी, ट्रान्सोक्सोनियन, इराकी आणि अबिसिन (हबशी) होते. पोर्तुगीज 16 व्या शतकाच्या सुरुवातीला आले. हे विषम वर्ण अधिक ठळकपणे त्याच्या भाषिक आकृतिबंधाकडे पाहिल्यास अधिक ठळक होते: फारसी, मराठी, दखनी (प्रोटो-उर्दू), कन्नड आणि तेलगू भाषा राज्याच्या विविध भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बोलल्या जात होत्या.

समाजात स्थूलमानाने दोन वर्ग होते. निकितिनच्या म्हणण्यानुसार, तेथे गरीब आणि थोर लोक होते जे "अत्यंत संपन्न" होते. तो म्हणतो की "अभिमान्यांना त्यांच्या चांदीच्या पलंगावर नेण्यात आले होते, त्याआधी सोन्याने मढवलेले वीस घोडे होते आणि त्यानंतर तीनशे माणसे घोड्यावर आणि पाचशे पायी आणि दहा मशालवाहक होते." निकितिनने बहमनी वजीर, महमूद गव्हानच्या भव्यतेचे ग्राफिक वर्णन देखील दिले आहे. तो नमूद करतो की त्याच्यासोबत रोज ५०० पुरुष जेवत असत. एकट्या त्याच्या घराच्या सुरक्षेसाठी दररोज 100 सशस्त्र जवानांनी दक्षता ठेवली. याउलट सर्वसामान्य जनता गरीब होती. निकितिनने केवळ दोन वर्गांचा उल्लेख केला असला तरी, व्यापारी (तथाकथित मध्यमवर्ग) हा आणखी एक वर्ग होता.

बहमनी राज्यकर्त्यांकडून सुफींना खूप आदर होता. सुरुवातीला, ते खल्जी आणि तुघलकांचे धार्मिक सहाय्यक म्हणून दखनमध्ये स्थलांतरित झाले. अर्भक बहमनी राज्याला त्यांच्या अधिकाराच्या लोकप्रिय कायदेशीरपणासाठी सुफींचा पाठिंबा आवश्यक होता. बहमनी राज्यात स्थलांतरित झालेले सूफी मुख्यतः चिश्ती, कादिरी आणि शात्तारी क्रमाचे होते. बिदर हे कादिरी आदेशाचे सर्वात महत्त्वाचे केंद्र म्हणून उदयास आले. शेख सिराजुद्दीन जुनैदी हे शाही अनुग्रह प्राप्त करणारे पहिले सूफी होते. चिश्ती संतांना सर्वात मोठा सन्मान मिळाला. दिल्लीचे प्रसिद्ध चिश्ती संत सय्यद मुहम्मद गेसू दराज यांनी १४०२-३ मध्ये गुलबर्गा येथे स्थलांतर केले. सुलतान फिरोजने आपल्या खानकहाच्या देखभालीसाठी अनेक गावे इनाम म्हणून दिली. परंतु त्याच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात सुलतानचा भाऊ अहमद याला त्याचा उत्तराधिकारी म्हणून सूफीने पाठिंबा दिल्यामुळे दोघांमध्ये मतभेद निर्माण झाले. त्यामुळे अखेर गेसू दराजची गुलबर्गा येथून हकालपट्टी करण्यात आली.

बहमनी साम्राज्यात अफाक्यांच्या मोठ्या प्रमाणात येण्याने शियांनाही त्यांचे स्थान फझलुल्लाहच्या प्रभावाखाली सापडले. इराकमधील करबला येथील सय्यदांमध्ये वितरणासाठी 30,000 चांदीचे टाके पाठवण्याचे अहमद प्रथमचे कृत्य शिया सिद्धांताकडे त्यांचा कल दर्शवते. अहमद तिसरा सर्वात प्रभावशाली वजीर देखील शिया होता.

हिंदू परंपरा आणि संस्कृतीचा बहमनी दरबारावरही प्रभाव होता. सुलतान फेरोजच्या (१३९७-१४२२) विजयनगरच्या राजघराण्यातील मुलीशी झालेल्या विवाहामुळे हिंदू-मुस्लिम सांस्कृतिक सौहार्दाला खूप मदत झाली. फिरोज एकदा हिंदू फकीराच्या वेशात विजयनगरला गेला होता अशी आख्यायिका आहे. उर्स सोहळ्यासारख्या महत्त्वाच्या सोहळ्यातही हिंदूंचा प्रभाव पाहायला मिळतो. उर्स सोहळ्यादरम्यान, उंगम (गुलबर्गा जिल्ह्यातील माध्याल येथील लिंगायतांचे प्रमुख) विशिष्ट हिंदू फॅशन-शंख वाजवणे, फुले अर्पण करणे इत्यादींमध्ये समारंभ सादर करायचे. विशेष म्हणजे जंगम नेहमीप्रमाणे मुस्लिम पोशाख परिधान करत असे. मुस्लिम दर्वेश (संन्यासी) टोपी वापरत असत.

हिंदू मुस्लिम संस्कृती समन्वय

हिंदू व मुस्लिम यांच्यातील संबंधांची जुळणी, दोन्ही समाजाच्या संस्कृतींचा संगम, त्यांचे आचार-विचार यांची सांगड घालणे, हे प्रश्न फार महत्त्वाचे असून त्याचे विवेचन उद्बोधक ठरेल. पण या प्रश्नांनी मोठमोठ्या पंडितांना गोंधळात टाकले. या प्रश्नांचे अन्वयार्थ लावण्याचे अनेक प्रयत्न अयशस्वी झाले व पुष्कळ विचारवंताना याचे खरे

स्वरूप समजून घेण्यात अपयश आले. तरीसुद्धा हिंदू व मुस्लिम यांच्यातील परस्पर संबंधांच्या प्रश्नाचे खरे स्वरूप समजून घेण्याच्या हेतूने, त्याचे पृथक्करण करून, अर्थ व अन्वयार्थ लावण्याचे प्रयत्न पुन्हा होत आहेत. कारण संयुक्त भारताच्या, विशेषतः मध्ययुगीन व आधुनिक भारताच्या, ऐतिहासिक प्रगतीशी या प्रश्नांचे खरे आकलन संलग्न झालेले आहे.

या प्रश्नाबाबत वेगवेगळे दृष्टिकोन व्यक्त करण्यात आले आहेत. काही जणांच्या मते हिंदू व मुस्लिम संस्कृती या पूर्णपणे परस्पर विरोधी आहेत, तर काहीनी या दोन्ही संस्कृतींच्या भारतातील एकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे लक्ष वेधले आहे. हिंदू-मुस्लिम संबंधांचा ऊहापोह करणारे साहित्य इतके विविध आहे, इतके गुंतागुंतीचे आहे व त्यात इतकी बहुविधता आहे की, त्यात उपलब्ध असलेल्या पुराव्याचा थोडा वेगळा अर्थ लावल्यास वेगवेगळे निष्कर्ष निघू शकतात. पण याबाबत प्रामुख्याने दोन परस्पर विरोधी विचारप्रवाह विचारवंतांच्या दोन गटांनी मांडले असल्याचे दिसून येते. हिंदू-मुस्लिम संस्कृतींच्या एकीकरणाच्या सिद्धांताचे उद्गाते ताराचंद यांनी आपला दृष्टिकोन पुढील शब्दात मांडला आहे. "जे मुस्लिम भारतात आले, त्यांनी येथेच घर केले. हिंदूनी वेढलेल्या परिसरात मुस्लिम वास्तव्य करीत असत व अशा परिस्थितीत हिंदूंनी सातत्याने वैर करणे त्यांना अशक्य होते. परस्पर संबंधांचे पर्यवसान परस्पर-सामंजस्यात झाले. ज्यांनी धर्म बदलला त्यांच्यात मूळ धर्मबांधवांपेक्षा फार मोठा फरक पडला नव्हता. त्यामुळे विजय व पराजयाचे पहिले धक्के ओसरल्यानंतर शेजारी म्हणून राहण्याचे योग्य मार्ग शोधून काढण्याचे दोन्ही जमातींनी पसंत केले. नवीन जीवनपद्धती शोधून काढण्याच्या प्रयत्नांचे पर्यवसान एका नवीन संस्कृतीच्या विकासात झाले. ही नवी संस्कृती पूर्णपणे हिंदू नव्हती किंवा पूर्णपणे मुस्लिम नव्हती. ती खरोखर मुस्लिमहिंदूसंस्कृती होती." ते पुढे म्हणतात, "हिंदू धर्माचे हिंदू कला, वाङ्मय, शास्त्र यांनी मुस्लिम तत्त्वे समावून घेतली. इतकेच नव्हे तर हिंदू संस्कृतीचा मूळ गाभा व हिंदू मनातील मूळ घटक यातच बदल करून मुस्लिमांनी त्या संक्रमणाला प्रतिसाद दिला." या विचारसरणीच्या अगदी उलट विचारसरणी आर. सी. मजुमदार यांनी पुढील शब्दात प्रतिपादन केली आहे: "पोषाख, अन्न, भाषा, संगीत शास्त्र, कला, स्थापत्यकला वगैरे बाबतीत मुस्लिम व हिंदू यांचा जो काय परस्पर प्रभाव पडला तो अगदी क्षुल्लक स्वरूपाचा होता व फक्त जीवनाच्या बाह्य स्वरूपाशी संबंधित होता. हिंदू किंवा मुस्लिम यांपैकी एकानेही दुसऱ्या धर्मातील प्रमुख वैशिष्ट्ये अगदी कमीत कमी स्वरूपात का होईना, आत्मसात केली नाहीत, हे नमूद करण्यासारखे आहे. ती म्हणजे मुसलमानांच्या जबरदस्त लोकशाहीवादी (ultrademocratic) सामाजिक कल्पना आणि हिंदूमधील उदार व सहिष्णु वृत्ती, आणि हीच मानवी संस्कृतीला त्यांनी दिलेली देणगी आहे." ते पुढे म्हणतात, "जीवनातील खोलवर गेलेल्या प्राणाला स्पर्श करून जाणाऱ्या लोकप्रिय किंवा राष्ट्रीय परंपरा, सामाजिक व धार्मिक संकल्पना, समजुती, श्रद्धा व संस्था याबाबतीत दोन्ही समाजांचा समेट झालेला नव्हता. थोडक्यात परस्परांवर पडलेला प्रभाव इतका वरवरचा होता की त्यामुळे दोन्ही जमातीतील मानवी जीवन जगण्यालायक करणाऱ्या, मानवी स्वभावात खोलवर रुजलेल्या दोन्ही समाजातील मूलभूत भेदांवर कोणताही दृश्य परिणाम होऊ शकला नाही. म्हणून या दोन्ही महान जमाती जरी शेजारी म्हणून राहिल्या तरी आपापल्या कक्षेतच वावरत होत्या व त्यांच्यातील सलोख्याची किंवा समन्वयाची कोणतीही खूण किंवा चिन्ह दिसून येत नव्हते." हे दोन्ही दृष्टिकोन समर्पक दिसत नाहीत. पहिल्या दृष्टिकोनात अतिशयोक्ती आहे, तर दुसऱ्यात न्यूनोक्ती दिसून येते व या दोन्हीमध्ये कोठेतरी सत्य असले पाहिजे. दोन्ही संस्कृतींचे मिलन होऊन हिंदू-मुस्लिम संस्कृती निर्माण झालेली नव्हती किंवा दोन्ही जमातींमध्ये सलोखा घडवून आणण्याचे कामी पूर्ण अपयश आलेले नव्हते. संमिलनाच्या व समेटाच्या प्रक्रियेला आरंभ झालेला होता. या प्रक्रियेने अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत बरीच मजल मारलेली होती व त्यामुळे अनुकूल परिस्थितीत समन्वित हिंदू-मुस्लिम संस्कृतीच्या जलद उदयाला योग्य पार्श्वभूमी निर्माण झाली होती.

काही स्थूल घटना प्रामुख्याने दिसून येतात व या घटना नाकारणे शक्य नाही. हे मान्यच केले पाहिजे की, भूतकाळात हिंदू संस्कृतींमध्ये मुसलमान सामावले जाणे शक्य नव्हते. तसेच मुस्लिम संस्कृती, हिंदू संस्कृतींमध्ये आपले वेगळेपण न ठेवता पूर्णपणे मिसळून जाणे शक्य नव्हते. इंडो-ग्रीक, कुषाण व हूणांच्या बाबतीत मात्र ही गोष्ट घडून आली. मुसलमानांच्या बाबतीत ते शक्य नव्हते. पण हिंदू व मुसलमान संस्कृती एकत्र येऊन त्यांची समन्वित नवीन एकच संस्कृती निर्माण होणार नसली तरी परस्परांचा एकमेकांवर मोठा प्रभाव पडलेला होता व तो टाळता येण्यासारखा

नव्हता, ही गोष्टही नाकारता येत नाही. परिणामी दोन्ही समाजात, दोन्ही संस्कृतीत महत्त्वाचे बदल घडून आले आहेत. परस्परांशी संबंध येण्यापूर्वी त्या दोन्हीचे स्वरूप होते. ते आज कायम राहिल्याचे दिसत नाही व परस्परांवर झालेल्या या सांस्कृतिक परिणामांमुळे त्यांना अधिक जवळीक साधणे व त्यायोगे अधिक पृथक्करण व अभ्यास फार उद्बोधक व उपयुक्त ठरतो.

मूलभूत व तात्त्विक दृष्टीने हिंदूधर्म (उपनिषदातील तत्त्वज्ञानात व्यक्त झालेला) व इस्लाम धर्म यात जरी फरक नसला तरी प्रत्यक्षात त्यांची अशी वैशिष्ट्ये निर्माण झाली की, दोन्ही धर्मांचे स्वरूप परस्पराविरोधी दिसू लागले. दोन्ही धर्म आपआपले क्षेत्र वाढविण्याबाबत बोलू लागले. 'दार उल-हर्बचे' दार-उल-इस्लाम' मध्ये परिवर्तन करण्यासंबंधी इस्लामी अनुयायांना आज्ञा मिळाली तर सर्व विश्वाचे आर्यांच्या विश्वात, सुसंस्कृत लोकांच्या देशात परिवर्तन घडवून आणण्याची इच्छा हिंदू धर्माने केली (कृण्वंतो विश्वमार्यम् ।) आपल्या धर्मात समाविष्ट असलेल्या अंतिम सत्याचा इतर देशात फैलाव व्हावा व त्या देशांतील लोक जागृत व्हावेत, असे प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांना वाटणे साहजिकच होते. हिंदूंच्या आकांक्षा फक्त इच्छेच्या स्वरूपात राहिल्या. मुस्लिमांच्या आकांक्षेने आज्ञेचे स्वरूप धारण केले.. या आज्ञेचा सोयीस्कर उपयोग पुढे महत्त्वाकांक्षी व स्वतःचा बडेजाव माजवू इच्छिणाऱ्या साहसी व्यक्तींनी राजकीय हेतूकरता केला. 'खऱ्या धर्माचे आचरण जे करीत नाहीत, त्यांच्याशी लढा' अशी आज्ञा कुराणाने दिली. (IX. 29) इस्लाम हा धर्मांतर करून घेणारा धर्म झाला. धर्मांतराच्या दोन पद्धतीचा उल्लेख करणाऱ्या सुरा कुराणात आहेत. काहीमध्ये बळाचा वापर करण्यास अनुमती दिली आहे, तर काहीमध्ये बळाचा उपयोग निषिद्ध ठरविला आहे. असे जरी असले, तरी काही तत्त्वे रद्दबातल करण्याचे तत्त्व अंमलात आणून मुस्लिम धर्मशास्त्रज्ञांनी काफरांचे धर्मांतर करून, त्यांना मुसलमान करताना बळाचा वापर करावा, असे प्रतिपादन केले. 'धर्मांमध्ये सक्ती नसावी, ही उदात्त सुरा निष्फळ ठरविण्यात आली. इस्लाम हा ताठर एकेश्वरवादी धर्म झाला. त्यात वेगवेगळ्या देवतांची उपासना करण्यास वाव राहिली नाही. देवतांच्या मूर्तिपूजेस तर मुळीच वाव राहिली नाही. हिंदू धर्मात मात्र अनेक देवतांना व त्यांच्या उपासनेला वाव होता. त्याचप्रमाणे मूर्तिपूजेलाही वाव होता. वास्तविक परमेश्वर हा एकच आहे. अंतिम शाश्वत सत्य हे एकच चिरंतन आहे. वेगवेगळे देवदेवता व त्यांच्या प्रतिमा, या त्या एकाच परमेश्वराची विविध रूपे आहेत किंवा आविष्कार आहेत, ही गोष्ट उपनिषदांमध्ये निःसंदिग्ध रीतीने, स्पष्ट व प्रभावी भाषेत सांगितली होती. हीच गोष्ट, परमेश्वरविषयक आपापल्या प्रत्यक्ष अनुभवांवरून, साधुसंतांनी प्रतिपादन केली होती. अशा प्रकारे अंतिम सत्य किंवा मोक्ष मिळविण्याचेच हे विविध उपाय किंवा साधने होती. अंतिम सत्याप्रत पोहोचण्याचा तो एकच अनिवार्य व गुणकारक उपाय किंवा मार्ग होता. म्हणून अनेकेश्वर व त्यांच्या प्रतिमा यांची उपासना व एकेश्वरवादावर श्रद्धा यामध्ये स्पर्धा किंवा परस्पर विरोध हिंदूधर्मात नाही. पहिली श्रद्धा दुसरीला विरोधक किंवा पर्यायी नसून, पूरक आहे. हिंदूधर्मातील आश्चर्यकारक समन्वय वृत्तीमुळेच हे घडून येऊ शकते. त्यांच्या कक्षेत जो आला, ज्या स्थानिक देवता किंवा पद्धती त्यांच्या कक्षेत आल्या, त्यांना त्याने सामावून घेतले व उपनिषदात नमूद केल्याप्रमाणे त्यांचा समावेश अंतिम सत्यात केला. म्हणूनच शक, बॅक्ट्रियन, हूण, कुषाण यांचा समावेश झाला. त्यामुळेच ब्राह्मणवादी हिंदू धर्माविरुद्ध बौद्ध व जैन धर्माकडून झालेले उठाव निष्प्रभ ठरले आणि त्यामुळेच अल्लोपनिषदही लिहिले गेले. बौद्ध धर्मातील अनेक पद्धती हिंदू धर्मविधीत व नीतिशास्त्रात संमिलित केल्या गेल्या. बुद्धालाच विष्णूचा अवतार म्हणून मानले गेले. शंकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानावर बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा फार प्रभाव पडला असल्याचे सांगण्यात येते. तरीसुद्धा शंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान उपनिषदातील तत्त्वांचे विवरण करणारे हिंदू तत्त्वज्ञानच होते. त्याचप्रमाणे आपली स्वतःची मूलतत्त्वे न सोडता, हिंदू धर्माने मुस्लिम धर्माची काही वैशिष्ट्ये आपल्यात समाविष्ट करून घेतली आहेत. इस्लामची प्रगती ज्या परिस्थितीत अरबस्थान, पर्शिया व तुर्कस्थान या देशात झाली ती परिस्थिती, इस्लामला भारतात आढळलेल्या परिस्थितीपेक्षा पूर्णपणे वेगळी होती आणि तरीही भारतात इस्लामने आपले 'मूळ परकीय स्वरूप' कायम ठेवले.' त्यामुळे भारतीय मुसलमान हा 'भारतात होता पण भारताचा नव्हता किंवा भारतीय नव्हता,' किंवा बौद्धिक दृष्ट्या परीकय होता. स्वतःची बौद्धिक व मानसिक वैशिष्ट्ये त्याने कायम ठेवली होती. स्वतःला तो उम्मतचा म्हणजे मुस्लिम भ्रातृसंघाचा अनुयायी समजत असे. या संघाला कोणत्याही राजकीय मर्यादा किंवा हद्दी मान्य नव्हत्या. पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे हिंदूधर्मांमध्ये

सर्वसमावेशक स्थितिस्थापकत्वाचा गुण होता. बौद्ध, ग्रीक, हूण, वगैरे इतर धर्मांचे अनुयायी हिंदूधर्मातील समाज व्यवस्थेत मिसळून गेले. पण मुस्लिम धर्माच्या अनुयायांनी हिंदूधर्माच्या समावेशक गुणाचा प्रतिकार केला. "ताठरपणे एकेश्वरवादी, धर्मनिष्ठ, धार्मिक सांस्कृतिक संसर्गापासून अलिप्त अशा इस्लाम धर्मानेच फक्त हिंदू धर्माच्या समावेशक खेचक प्रवृत्तीला प्रतिकार केला." स्थानिक प्रदेशात प्रचलित असलेल्या सर्व प्रकारच्या उपासना पद्धती हिंदू धर्माचे पचनी पाडल्या व लोकप्रिय मूर्तिपूजांचा उपनिषदातील तत्त्वज्ञानाशी समन्वय घातला. पण इस्लाम अशा सर्व 'अधर्मा' विरुद्ध उभा राहिला. अझीज अहमद म्हणतात, "समाजातील सामाजिक व आर्थिक पायावर उभ्या असलेल्या वर्णाश्रम पद्धतीस सुसंगत अशी चढत्या श्रेणीने धार्मिक सत्तेचा मनोरा उभा करणे, ही ब्राह्मणी हिंदू धर्मातील अंगभूत प्रवृत्ती होती. धर्म व समाज याबाबतचा हा आध्यात्मिक व भौतिक दृष्टिकोन, धार्मिक व सामाजिक समतेवर आधारलेल्या मुस्लिम दृष्टिकोनाशी पूर्णपणे विरोधी होता. हे विधान अर्थातच अतिशयोक्तीच आहे. वर्णव्यवस्था ही मनोऱ्यासारखा होता, हे नाकारता येणार नाही. परंतु हिंदू धर्म हा हिंदू समाजाप्रमाणे मनोऱ्यासारखा होता, असे म्हणणे म्हणजे हिंदू धर्माने जगाला जी आश्चर्यकारक देणगी दिली, तिच्याकडे दुर्लक्ष करणे होय आणि ही देणगी म्हणजे आध्यात्मिक समन्वय दृष्टि ही होती. येथे उच्चनीचत्व नव्हते. फक्त समांतर अवस्था होती. त्याची रचना पिरॅमिडप्रमाणे किंवा मनोऱ्याप्रमाणे नव्हती, तर तो एक विशाल व अथांग महासागरासारखा होता. त्याची विशाल खोली हा, वर उठणाऱ्या अनंत तरंगांचा किंवा लाटांचा, क्षणात उफाळणाऱ्या व लगेच नाहीशा होणाऱ्या त्याच्या विशाल पृष्ठ भागावरील लाटांचा, पायाच होता. वेगळ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास, मुस्लिम धर्मातील तत्त्वे व पद्धती आपल्यात सामावून घेण्यास हिंदू धर्माला अपयश आले याचे कारण मुस्लिम धर्मातील ताठर एकेश्वरवादी दृष्टिकोन व त्याला सुसंगत अशी कडवी धर्मनिष्ठा हे होते.

भारतातील इस्लामच्या या हट्टी आग्रहाचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण असे होते की, हा धर्म राज्यकर्त्यांचा होता व आपल्या प्रजेपुढे नमण्याचे त्यांना काहीही कारण नव्हते. अशा प्रकारे राजकीय सत्तेचा ताबा, हिंदूमधील दौर्बल्य व विघटन, संपत्तीची अभिलाषा, राज्यकर्त्यांमधील धर्मवेडेपणा, कुरणातील सुरा व हदीस यांचे धर्म गुरुनी लावलेले सोयीस्कर अन्वयार्थ, हे सर्व घटक भारतातील मुस्लिमांच्या हिंदूविरोधी धारणाला व धार्मिक हालचालींना कारणीभूत होते. मुस्लिमांच्या या धोरणाचे पडसाद साहजिकच त्या प्रमाणात व त्याच प्रकारे हिंदूमध्ये काहीवेळा उमटले यात अनैसर्गिक काही नाही, यावरून हे दोन्ही समाज एकत्र येऊन, त्यांचा समन्वय होऊन एक नवीन समाज निर्माण होणे सोपे नव्हते, हे दिसून येते आणि तरीही ते एकमेकांचे शेजारी म्हणून शतकानुशतके, भारतामध्ये एकमेकांच्या सान्निध्यात राहिले, त्यामुळे अनेक बाबतीत परस्परांचा प्रभाव एकमेकांवर पडला व ही घटना ते टाळू शकले नाहीत. दोन्ही समाजामध्ये देवाणघेवाण चालूच होती. म्हणूनच अठराव्या शतकाच्या अखेरीचा भारतीय समाज, बाराव्या शतकातील समाजापेक्षा अनेक बाबतीत खूपच वेगळा होता. मुस्लिमांच्या संदर्भात, इस्लाम हा वैश्विक भ्रातृसंघाचा धर्म होता. तात्त्विक दृष्ट्या इस्लामांच्या सर्व अनुयायांचा दर्जा सारखाच असतो. समानेची प्रवृत्ती मुस्लिमांमध्ये अस्तित्वांत असते. गंभीर अशी सामाजिक बंधने त्यांच्यात नसतात. सहभोजन व विवाह म्हणजे रोटीबेटीचे व्यवहार त्यांच्यात अनिर्बंध चालतात म्हणून त्यांचा समाज व्यापक पायावर आधारित व उदारमतवादी होता. याउलट हिंदू समाज जातीभेदांमध्ये विखुरलेला होता. विविध जातीभेदांमुळे तो पोखरलेला होता. त्यामध्ये सामाजिक गतिशीलता नव्हती. रोटीबेटीच्या व्यवहारांना सक्त बंधने होती. अस्पृश्यता व शुद्धतेच्या कल्पनांनी हिंदू समाज संकुचित मनोवृत्तीचा, मागासलेला व स्वकेंद्रितवृत्तीचा झाला होता. वास्तविक मुसलमानांचा धर्म जितका हट्टी किंवा अतिउत्साही होता, तितकाच हिंदूंचा धर्म व्यापक मनोवृत्तीचा, विशाल हृदयाचा व समन्वय वृत्तीचा होता. हिंदू व मुस्लिम संस्कृतींची अत्यावश्यक वैशिष्ट्ये थोडक्यात सांगावयाची झाल्यास, मुसलमान लोक धर्माच्या बाबतीत जितके कडवे होते व सामाजिक नीतीच्या बाबतीत उदार होते, त्याच प्रमाणात हिंदू लोक धर्माच्या बाबतीत अत्यंत उदार पण सामाजिक संबंधांच्या बाबतीत जातिभेदग्रस्त होते. ही वैशिष्ट्ये मोठ्या प्रमाणात अबाधित राहिलेली दिसून येतात, कारण मुस्लिमांकडून सामाजिक समतेची कल्पना स्वीकारण्यास हिंदू जितके असमर्थ होते, तितकेच हिंदूंकडून धार्मिक सहिष्णुता शिकण्यास मुसलमान असमर्थ होते.

त्यामुळे मुसलमानांमध्ये ज्याप्रमाणे धर्मवेडेपणा व सामाजिक समता हे शतकानुशतके अबाधित राहिले, त्याचप्रमाणे हिंदूमधील धार्मिक सहिष्णुता व सामाजिक असमता हेही अबाधित राहिले.

मध्ययुगीन भारतात हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये सातत्याने एकीकरणाची किंवा संयोगाची प्रक्रिया चालूच होती, हे विसरता कामा नये. हिंदू व मुस्लिम या सामाजातील धार्मिक व सामाजिक वैशिष्ट्यांचे एकत्रीकरण करून, त्यांची एक नवीन संयुक्त संस्कृती निर्माण करण्यात मध्ययुगीन भारताला पूर्ण यश आले नाही हे खरे असले तरी दोन्ही समाजाच्या अनेक शतकांच्या निकटच्या सान्निध्यामुळे देवाण-घेवाणची प्रक्रिया सुरु होणे आवश्यक बनले होते व त्यामुळे भारतात हिंदू व मुस्लिम संस्कृतीचा संयोग होणे अनिवार्य होते. अर्थात त्यांचा संपूर्ण संयोग होऊन एक नवीन संयुक्त संस्कृती निर्माण होणे शक्य नव्हते. सोमनाथ येथील मंदिराचा ज्याने विध्वंस केला त्या महंमद गझनीने, आपल्या राजधानीत, आपल्या हिंदू प्रजेला मूर्ति पूजा करण्यास परवानगी दिली होती, असे सांगण्यात येते. काश्मीरचा राज्यकर्ता झियान-उल-अबिदीन याने अकबराच्या अगोदर एक शतक, जिझिया कर रद्द केला व गोहत्त्येला बंदी घातली. कर्नाटकातील जैन गुरूंना दिल्लीच्या सुलतानांनी आश्रय दिला होता. असे सालेतोरे प्रतिपादन करतात. शेरशहाने हमरस्त्यावर हिंदूकरिता वेगळ्या विहिरी व भोजनालये बांधली. या सर्व घटनांना परकीय प्रवाशांनी दुजोरा दिला आहे. मुघल काळातील धार्मिक सहिष्णुतेचे वर्णन करताना टेरी म्हणतो, 'प्रत्येक मनुष्याला आपल्या धर्माप्रमाणे मुक्तपणे आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य होते.' पियट्रो डेल्ला वेल्ले म्हणतो की, जहांगीरच्या अमदानीत हिंदू व मुस्लिम शांततेचे सहजीवन जगत होते व मुलकी आणि लष्करी क्षेत्रात दोन्ही जमातींच्या लोकांना सारखीच संधी उपलब्ध होती. दक्षिणेतील मुस्लिम धर्मवेडाची तीव्रता

कशी कमी होती याबाबत मागील एका संदर्भात उल्लेख करण्यात आला आहे. बहामनी राज्यकर्ते व त्या राज्याच्या पाच शाखांचे सुलतान यांनी हिंदूंच्या बाबतीत सहिष्णुतेचे धोरण सामान्यपणे आचरणात आणले. विजापूरचा सुलतान एका हिंदू देवाचा भक्त होता, दुसरा एक सुलतान अधिकृत भाषा म्हणून फार्शी भाषेचा वापर न करता केवळ मराठीच्याच वापरावर भर देत असे. विजापूरच्या राज्यात हिंदूंना धर्मस्वातंत्र्य कसे होते, म्हैसूरचा मुसलमान राजा टीपू सुलतान याने शृंगेरी मठाला जमिनी कशा इनाम दिल्या, या सर्वांचा उल्लेखही मागील संदर्भात केलेला आहे. उत्तरेकडे व त्याचप्रमाणे दक्षिणेकडेही मुसलमानी राजांच्या शासनसंस्थेत, हिंदू लोक मोठ्या संख्येने कामाला होते. हिंदूंचा व्यापार व सावकारी व्यवसाय भरभराटीत होते. हिंदू व्यापारी वर्ग चांगलाच श्रीमंत व प्रभावशाली होता व या वर्गातील लोकांना योग्य त्या सन्मानाने वागविणे मुस्लिम राज्यकर्त्यांना भाग पडत होते. या वर्गाची वाढ होण्यास, शहरे व उद्योगधंदे यांची वाढ, रस्ते बांधणी व दिल्लीच्या सुलतानांच्या काळातील अंतर्गत जकाती रद्द करण्याचे धोरण, या घटकांमुळे फार मदत झाली. जोनपूर या मुस्लिम राज्यातील हिंदू लोकांच्या श्रीमंतीच्या संदर्भात विद्यापती म्हणतो, 'पुष्कळ ब्राह्मण, कायस्थ व विविध वर्गातील रजपूत, किंबहुना अनेक जातीतील लोक आपआपल्या भव्य महालातून रहातात. सर्वजण चांगले आहेत, सर्वजण श्रीमंत आहेत व (जोनपूर) शहराचा अधिकारी त्या सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ आहे.' हिंदूंना मान व सवलती दिल्या जात होत्या. हिंदू मोठमोठ्या महालांतून रहात होते. जरीच्या कापडाचे पोषाख वापरीत होते व आपल्या घरात मुसलमान नोकर ठेवीत होते, हे पाहून बरनीला वाईट वाटले.

मुस्लिम समाज जेव्हा हिंदू समाजाच्या सान्निध्यात राहू लागला. तेव्हा साहजिकपणे धार्मिक बाबी, सामाजिक चाली व रीती, वाङ्मय, आहार, नाणे पद्धती, कला, स्थापत्य या सर्व क्षेत्रात एकमेकांचा प्रभाव परस्परांवर पडू लागला. हिंदू व मुसलमान, समान भूमिकेवरून एकमेकांमध्ये मुक्तपणे मिसळत होते हे आपल्याला मुस्लिम लेखकांच्या चरित्रात्मक ग्रंथातून समजून येते. समाधीवर दोन्ही बांधण्याची पद्धत, भिक्षा मागणाऱ्या फकिरांचा पंथ, विशिष्ट धार्मिक समारंभात मुल्लांचा प्रभाव, पीरांची उपासना, या सर्वांवर हिंदू पद्धतीचा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात, मध्ययुगीन भारतात हिंदू व मुस्लिम समाजामध्ये जीवनाच्या वेगवेगळ्या अंगांमध्ये परस्पर संबंध, संयोग व मिलाफाची प्रक्रिया अखंडितपणे चालू होती. शिल्पकला व भाषा या क्षेत्रात इतर क्षेत्रांपेक्षा अधिक स्पष्टपणे ही प्रक्रिया दृग्गोचर होत होती. या क्षेत्रात हिंदू-मुस्लिम वैशिष्ट्यांचा मिलाफ इतका सुरेख झाला होता की, त्यांचे वेगळेपण अजिबात दिसून येत नव्हते. त्यांच्या मिलाफातून नवीनच निर्मिती झाली होती. परंतु इतर क्षेत्रात मिलाफ करणारे घटक

अद्याप कार्यरत होते. ताराचंद प्रतिपादन करतात त्याप्रमाणे हिंदू-मुस्लिम मिलाफ पूर्णांशाने झालेला नव्हता; त्याचवेळी आर.सी. मजुमदार म्हणतात त्याप्रमाणे हिंदू-मुस्लिम संस्कृतीच्या दुय्यम वैशिष्ट्यांपुरताच तो मर्यादित राहिलेला नव्हता; तर या मिलाफ प्रक्रियेने जीवनाच्या विविध क्षेत्रात खूप प्रगती केली होती. या क्रियेने दोन्ही समाजांना अधिक निकट आणले व त्यामुळे त्यांचा संपूर्ण मिलाफ, ही शक्याशक्यतेची कल्पना न रहाता, अशा मिलाफाला किती वेळ लागणार, एवढाच प्रश्न उरला होता.